

PÕLIDSÕQ JA RÄNDÄJÄQ

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 39
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

PÕLIDSÕQ JA RÄNDÄJÄQ

PÕLISED JA RÄNDAJAD

NATIVES AND MIGRANTS

Toimõndanuq
Jüvä Sullõv

Võro 2024

Võro Instituudi toimõndusõq 39

Publications of Võro Institute 39

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Ilvese Aapo

Inglüse kiil / English: Asu-Garcia Eva Liina

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:

Renāte Blumberga (Liivi Kultuuriselts), Martin Ehala (Postimees), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirvāq:

Publications of Võro Institute is indexed in:

MLA Directory of Periodicals

Linguistic Bibliography Online

Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:

Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia

tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757

kodoleht: wi.ee/toimonduso

e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjā: Bookmill

ISBN 978-9916-9966-5-2 (trükün)

ISBN 978-9916-9966-6-9 (pdf)

ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro instituudi 2023. aastaga kõrralidsõl õdagumeresoomõ süsküskonvõrendsil „Põlidsõq ja rändäjäq, olõjaq ja tulõjaq, läbikäümine ja mõotusõq“ 27.–28. rehekuu pääväl 2023 Võrol, kon peetüist ettekandist om peri põhilinõ jago Võro Instituudi toimõnduisi safa seo numbri kirotuisist, arotõdi lähkümbähe õdagumeresoomõ vähämbide rahvidõ ja põlitsidõ keelekogokundõ rändämise teemat.

Konvõrendsil kõnõlduist jutõst ja peetüist ettekandist ommaq artikliis saanuq ja neide kaasi vaihõlõ joudnuq kolm kirotust. Kõgõpäält võro keele mõistjidõ ülelugõmisõst Eesti katõl viimätsel rahvalugõmisõl. Tõõsõs vanalõ Lõunõ-Tartomaalõ, mink lõunõjakko kuulu sis viil ka Võromaa, 16.-17. aastagasaal sisserrännänüist. Ni kolmandas autoetnograafilinõ uurmistüü Võro(maa)lõ tagasirändämisesest.

Lisas rändämise teemalõ löüd seost numbrist viil kats artiklit Friedrich Reinhold Kreutzwaldi umaaigsist eläjäarstitiidüsliidsist tegemiisist ja kirotamiisist ni ka üte rahvaluulõtiidüse tüü – süstematiseerdü ülekaheusõ võrokiilside jutussidõ tekste seen löüdüvist vanostõnost ja ütlemiisist.

Jüvä Sullõv

SISUKÕRD

CONTENTS

<i>Rainer Kuuba. Midä näütäse 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ võro keele mõistjidõ kotsilõ</i>	9
Midä näitavad 2011. ja 2021. aasta rahvaloendused võru keele oskajate kohta	37
What do the 2011 and 2021 censuses show about the speakers of Võro?	39
<i>Evar Saar. 16.-17. sajandi Lõuna-Tartumaale tulijad ja nende jäljed nimesdes</i>	41
16.-17. aastagasaa Lõunõ-Tartomaalõ tulõjaq ja näide jälëq nimmin	57
Immigrants and their traces in the names of Southern Tartumaa in the 16th and 17th century	60
<i>Kadri Ugur. Kuimuudu võrokõsõs saia’ – „Midä sa niisäänest teit, et pidit är’ Võrolõ kolima?“</i>	63
Kuidas saada võrokeseks – „Millega sa hakkama said, et pidid ära Võrru kolima?“	72
How to become a Võro – “What did you do to have to move to Võru?“	73
<i>Friedrich Reinhold Kreutzwald. Hobuse muhutõbest</i>	74
Hobõsõ muhutõvõst	78
Anthrax in horses	78
<i>Enn Ernits. Friedrich Reinhold Kreutzwald ja veterinaarmeditsiin</i>	79
Friedrich Reinhold Kreutzwald ja veterinaarmeditsiin	98
Friedrich Reinhold Kreutzwald and veterinary medicine	100

<i>Urmas Kalla. Vanasõnu ja kõnekäände Eesti</i>	
Rahvaluulearhiivi võrokeelsetest muinasjuttudest . . .	101
Vannosõnno ja üteliisi Eesti Rahvaluulõarhiivi võrokiilsist jutussist	167
Proverbs and proverbial phrases from the Võro fairy tales of the Estonian Folklore Archives	168

MIDÄ NÄÜTÄSE 2011. JA 2021. AASTAGA RAHVA ÜLELUGÕMISÕ VÕRO KEELE MÕISTJIDÕ KOTSILÕ

RAINER KUUBA

Sissejuhatus

Rahva ülelugõmiisi om Eestin tettü ammu, a paikkundliidsi põliskiili mõistmist om seoniaoni küsütü õnnõ kats vuuri, 2011. aastagal ja 2021. aastagal. Kuiki metoodiga es olõ näil peris ütesugumanõ, om tulõmuisi õks võimalik võrrõlda ja kaia, miä om kümne aastaga joosul muutunu. Seon artiklin om kaemisõ all õnnõ võro kiil, kuiki rahva ülelugõmisõl saadi ja avaligustõdi teedüst ka tõisi Eesti piirkunnakiili ja murdidõ kotsilõ.

Martõrjal ja metoodiga

Seo tüü alossõs omma Statistigaammõdi puult tettü üleriiklidse rahva ülelugõmisõ 2011. ja 2021. aastagal. Neo kats rahva ülelugõmist omma ainumadsõ üleriiklidse uuringu, kon om küsütü inemiisi käest teedüst tuu kotsilõ, kas nä mõistva lisas eesti keelele ka mõnt Eesti piirkundlist põliskiilt. Samal aol tulõ meelen pitä, et määnestki keelemõistmisõ testi rahva ülelugõmisõ man es tetä ja inemise vastassiva uma keelemõistmisõ kotsilõ täpsähe nii, nigu nä esi tundsõva ja vastada tahtsõva. Om tõõnäolinõ, et mõnõ vastaja vastassiva hinnäst mõnõ põliskeele mõistjas ka ilma kiilt mõistmalda, tuuperäst, et nä lihtsähe tahtsõva näüdädä hinnäst ku tuu põlidsõ keele mõistja. Nii et sääntside vastajidõ puhul om mõotajas ütsindä põliskeele tähtsäpidämine (*prestii*). Ja kindmä pääle oll vastajidõ hulgan ka pallo sääntsit, kiä saava kas ütest vai mitmõst põliskeelest väega häste arvo, a kinkal hindäl ei olõ põlitsõn keelen kõnõlõmisõ kogõmust.

Nii et ku kõnõldas põlitsidõ kiili mõistmisõst rahva ülelugõmisõ andmiidõ perrä, sõs piät kõgõ rehkendämä, et põlitsidõ kiili egäpäävätsit pruukjit om periselt pallo veidemb ku noid, kiä

vastassiva hinnäst mäantsegi põlidsõ keele mõistjas. A samal aol om õks tähtsä ka tuu, ku vastaja pidävä Eesti põlitsit kiili niipallo tähtsäs, et noidõ mõistmist tahetas ummin vastussin vällä näüdädä esiki sis, ku esi noid egä päiv ei pruugida. Kiili ellojäämine vai välläkuulminõ om jo selgelt köüdussen tuuga, kas kiilt peetas tähtsäs vai ei. Inglüse keelen pruugitas sääntse asa kotsilõ mõistõt ”*linguistic prestige*“, mink kotsilõ om kirotõt pallo tiidüsartikliid, midäd ma ei nakka tan eräle vällä tuuma. Seo artikli teema ei olõ hinnada ei võro keele tähtsäpidämist ei periselt kõnõlõmisõ mõistmist, a tähelepandmisõ all om õnnõ tuu, miä om muutunu kümne aastaga joosul noidõ inemiisi hulgan, kiä omma ütelnü, et nä võro kiilt mõistva.

Statistigaammõdiga om Võro Instituudil olnu hää kuuntüü ja Statistigaammõt om saatnu Võro Instituudilõ pallo detailsõmba andmõ põliskiili mõistmisõ kotsilõ, ku om avaldõt Statistigaammõdi kodolehe pääl. Teno toolõ om võimalik ka analüüsi kümne aastaga joosul toimunuisi muutuisi pallo peenembält, ku tuud saanu tetä avaligõ andmiidõ perrä.

Rahva ülelugõminõ 2011. aastagal

Eestin om rahva ülelugõmist tettü joba tsaariaol 19. aastagasaa lõpun ja kõrdapiten om taad tettü inämb-vähämb ütesugumadsõ metoodiga perrä kooni lännü aastagasaa lõpuni. Rahva ülelugõminõ käve nii, et ankeediga minti inemise mano ja ütten olli haarõdu kõik inemise Eestin.

2011. aastaga rahva ja elorumõ ülelugõminõ oll joba mõnõvõrra tõistsugumanõ võrrõldõn kõiki varatsõmpi ülelugõmiisiga. Joba pääle 2000. aastaga rahva ülelugõmist naati kõnõlõma, et Eestin om esisugumaidsi ammõdliidsi registriid ja riikliidsi andmõbaasõ joba niivõrra pallo, et vast inämb ei olõki vaia eräle rahva ülelugõmist tetä ja avitas ütsindä noist andmõbaasõst välvõttiidõ tegemisest. No peris nii es lää ja teedüst korati 2011. aastaga õks egä inemise kotsilõ eräle ja õkva timä hindä käest. Pruugiti kombineeritüt andmiidõ korjamisõ meetodit: midäd oll võimalik inemise kotsilõ teedä saia registriist, tuu võeti registriist, ja lisas oll viil ankiit, kon ka sääntse küsümise, midäd registriin

es olõ. Ka vastamisõ man pruugiti kombineeritõt meetodit: kiä tahtsõva ja saiva, nuu täütsevã uma ankeedi veebin, ja kiä veebin umma ankeeti esi es täüdã, toolõ tull rahva ülelugõja kodo. Pikkembãlt om kõik taa 2011.a metoodiga vallalõ kirotoõt Statistigaammõdi välläandõn „2011. aasta rahva ja eluruumide loendus: metoodika.“ (Tiit, 2014).

Ku suurõstluust oll 2011. a rahva ülelugõminõ küsümiisi poolõst samasugunõ ku olli varatsõmba, sõs tõistmuudu kõigist varatsõmbist oll sääal seen ka Eesti põlitsidõ kiili küsumine:

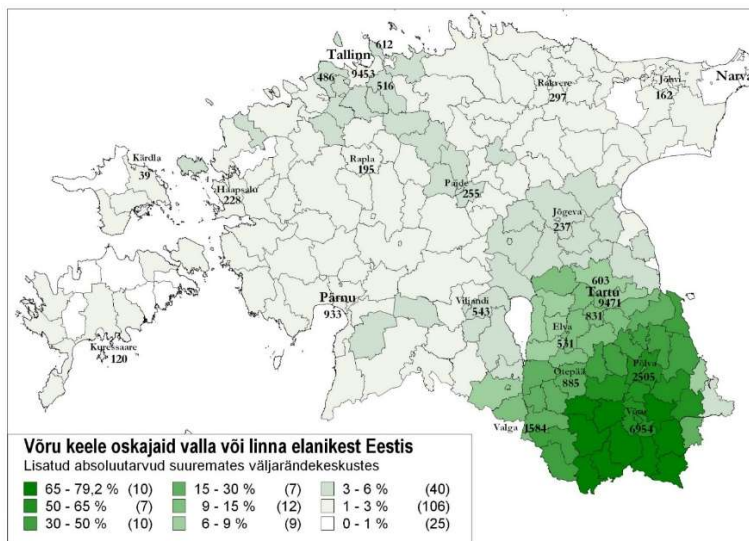
„Eesti 2011. aasta loenduse ankeedis oli ka täiesti uusi küsimusi. /.../ Väga põhjalik diskussioon järgnes kohalike huvirühmade ettepanekule küsida loendusel inimeste murdekeele oskust. Et murrete temaatika on viimasel ajal olnud Eestis päevakorras, otsustas loendusmeeskond selle küsimuse ankeeti lisada. /.../ Esimest korda küsiti rahvaloendusel murdekeele oskust. See küsimus lisati küsimustikku Kagu-Eesti etnoregionalistide (seto ja võru liikumise aktivistide) surveel. Küsimus esitati kõigile vähemalt kolmeaastastele, kelle emakeel oli eesti keel. Vastamata jättis sellele küsimusele 1,8% küsitluisi, infot ei täiendatud.“ (Tiit, 2014).

Tuud, määne vaiõlus käve ja kuimuudu Eesti põlitsidõ kiili mõistminõ 2011. aastaga küsümiisi hulka lõpus jõudsõ, om põhjaligult seletãnü Jäädsi Indrek mitmõn paigan (Jääts, 2013, 2014) ja tuuperãst tuust seon artiklin juttu ei tulõ.

A19	Mis on Teie / tema emakeel?		
	1 Eesti	3 Ukraina → A20	5 Inglise → A20
	2 Vene → A20	4 Soome → A20	6 Muu keel (MÄRKIGE)..... → A20
KÜSIMUSED A19A JA A19B ESITATAKSE VÄHEMALT KOLMEAASTASE ISIKU KOHTA, KELLE EMAKEEL ON EESTI KEEL.			
A19A	Kas Te oskate / ta oskab mõnda kohalikku keelekuju, murret või murrakut?		
	1 Jah	2 Ei → A20	
A19B	Palun nimetage see kohalik keelekuju, murre või murrak, mida Te oskate / ta oskab (kõige paremini).		
	1 Kihnu	4 Setu	7 Hiidu
	2 Mulgi	5 Võru	8 Muu (MÄRKIGE).....
	3 Saare	6 Kodavere	

Joonis 1. 2011. aastaga ankeedin olli küsumise A19A ja A19B, midãd küsüti õnnõ noidõ käest, kiä olli küsumisele A19 vastanu, et näide imãkiil om eesti kiil.

2011. aastaga rahva ülelugõmisõ tulõmusõ andsõva vastussõ, et Võro murdõ mõistjit oll kokko 87 044 inemist, kink hulgan olli ka 12 532 Seto murragu mõistjat (REL 2011). Et metoodiga perrä oll võimalik valli õnnõ üts variant, saa naist nummõrdõst vällä võtta inemise, kiä vastassiva, et mõistva võro kiilt (rahva ülelugõmisõ metoodiga perrä rehkendedi võro keele mõistjis ka nuu, kiä olli vastanu kas haani kiil, hargla kiil vm). Sääntsit inemiisi oll kokko 74 512. Teno toolõ, et egä vastaja kotsilõ oll teedä ka timä elokotus, sai REL2011 a tulõmuisi perrä tetä joonissõ, kon nätä valdu kaupa, ku suur jago paigapäälsest rahvast võro kiilt mõist (joonis 2).

Joonis 2. REL2011 tulõmuisi perrä võro keele mõistjidõ osakaal eri umavalitsuisin.

Keelemõistjidõ protsendi perrä joonistus Eesti kaardi pääl peris häste vällä Vana-Võromaa, a nätä om, et ütsjago võrokõisi omma ao joosul tassakõistõ ka Vanalt-Võromaalt vällä kolinu. Küländ pallo om võro keele mõistjit Talnan ni Tarton ja põnnõv om nätä, et minkagiperäst ka Tarto-Talna tii veeren om võro keele mõistjit tsipakõsõ rohkõmp ku muial Vanast-Võromaast kavvõmban.

Rahva ülelugõminõ 2021. aastagal

Võrrõldõn 2011. aastaga rahva ülelugõmisõga oll 2021. aastaga ülelugõmisõl sääne suur vahe, et suurõmb jago teedüst korati kokko esi registriist (ligi 30 esi registrit). A mitte ütengi registrin ei olõ inemiisi kotsilõ teedüst, kas tä mõist võro kiilt vai mõnt tõist Eesti piirkundlist põlist kiilt vai murrõt. Olku sõs tan kah är nimmat, et Eesti rahvastiguregistrin om egäl inemisel võimalus esi valli umas imäkeeles näütuses foiniikia vai vanapärsiä kiil (omma vällä koolnu joba päält 2000 aasta tagasi), vai kasvai kogoni klingoni kiil (kunstkiil, miä tetti üte ulmõseriaali jaos), a võro kiilt, miä standardi ISO 639-3 perrä om eräle kiil, sääl valikun olõ-õi, kõnõlõmalda Eesti tõisist piirkundliisist põlitsist keelist vai murdiist.

Edimält oll plaanin, et rahva ülelugõmist tetäski ütsindä registriide andmiidõ päält ja mäantsitki lisaküsümiisi es olõki plaanin küssü. A tuu olõssi tähendänü, et väega pallo säänest teedüst, midäd varrampa rahva ülelugõmisel korati, olõssigi jäänu korjamalda. Tuuperäst kirotiva mitmõ asotusõ ja ettevõttõ hää hulga ettepanõkit Statistigaammõtilõ ja esi ministeeriümiile, et määnest lisateedüst, midäd registriist saia ei olõ võimalik, tulõssi lisaküsümiisiga viil rahva ülelugõmisõl korada. Ka keeletiidläse esi asotuisist saatsõva 2019. aastaga rehekuul ütidsõ kirä, et vaia olnu pruuki kombineeritüt meetodit:

„Registripõhine rahvaloendus noteeriks üksnes emakeele ja jätaks kõrvale kogu muu keeleinfo, sh riigikeele oskuse ja omandamise eri vanuserühmades, mitmekeelsuse Eesti ühiskonnas, andmed murdekeelte elujõu ja kasutajate paiknemise kohta. Paraku ei sisalda registrid ammendavat infot isegi mitte emakeele kohta. Ühiskonnale olulist keeleinfot tuleks koguda just rahvaloendustel, et kasutada seda riigi huvides ühiskonnaelu korraldamisel.“ (Ütiskiri 2019).

Lisas keeletiidläisile pallõl kombineeritü meetodi pruukmist viil ka Tervise Arõngu Instituut (Ploompuu 2019).

Statistigaammõt oll õnnõs näide ettepanõkiidõga nõun ja üt-sindä registripõhidsõ ülelugõmisõ asõmõl tetti rahva ülelugõminõ kombineeridü meetodiga. Lisateedüst, mink kotsilõ registriist teedüst kokko korada olõ-õs võimalik, korati valikküsümiisiga, a

tuud mitte kõiki inemiisi käest. Rahva ülelugõmisõ metoodikan om tuu kotsilõ kirotoõ:

„Küsitlus toimus kahes erineva metoodikaga etapis. 28.12.2021–22.01.2022 olid kõik Eesti elanikud oodatud vastama veebiküsitlusele. Ehkki sellele võisid vabatahtlikult vastata kõik Eesti elanikud, oli rahvaloenduse valikuuringul ka kohustuslik osa. Küsitluse juhuvalimis oli 40 712 aadressi üle Eesti kõikidest kohalikest omavalitsustest. Nende aadresside hinnanguliselt 60 000 elanikule oli vastamine kohustuslik ja neile saadeti postiga ka sellekohane teade. Juhuvalimiga küsitlusele sattunud inimesed said sarnaselt ülejäänud elanikonaga vastata küsitlusele veebis, kuid kui seda võimalust ei kasutatud, tehti intervjuu küsitlejaga 2022. aasta veebruarikuu jooksul. Küsitluse tulemused kaaluti nii, et need oleksid üldistatavad kogu rahvastikule.“ (REL2021 metoodika).

Viil üts ütiskiri sai taa teema pääle Statistigaammõdilõ saadõtus, tuud sõs joba 2020. aastaga vahtsõaastakuul. Hõrna Aare (Seto Kultuuri Fond), Raudoja Ahto (SA Seto Instituut), Viidigu Aivar (MTÜ Hiiu Öko), Grenbergi Ave (MTÜ Mulgi Kultuuri Instituut), Saarõ Ene (Mulkõ Selts), Rahmani Jan (MTÜ Võro Selts VKKF), Toikka Kaja (Lügänüse kihlkunnakogo), Pajusalu Karl (Tarto Ülikuul), Mättä Mare (Kihnumare OÜ), Soosaarõ Mark (SA Kihnu Kultuuri Instituut), Järvelilli Rein (Setomaa ülembsootska), Tendri Tõnu (Eesti Keele Instituut), Loode Oliver (MTÜ Põlisrahvaste Arengu Keskus) ja ma esi (Võro Instituut) kirotimi ütenkuun Statistigaammõtilõ, et Eesti piirkundliidsi põlitsidõ kiili mõistmisõ küsümine tulõ tetä täpsähe saman sõnastusõn, ku tuud küsüti 2011. aastaga rahva ülelugõmisõl:

„Palume, et Statistikaamet lisaks ankeeti kaks küsimust täpselt sellisel kujul, nagu need olid 2011. a rahvaloenduse ankeedis ja mida küsiti kõigi vähemalt kolmeaastaste isikute kohta, kes märkisid oma emakeeleks eesti keele:

1. Kas te oskate mõnda kohalikku keelekuju, murret või murrakut?

2. Palun nimetage see kohalik keelekuju, murre või murrak, mida te oskate (kõige paremini).“

Kahos peris nii es l   ja metoodikat muud oti niimuudu, et vastaja sai vastada mitund Eesti piirkunnakiilt (joonis 3).

K�isimus
Kas oskate mõnda kohalikku keelekuju, murret või murrakut? <i>(Küsitakse juhul, kui märkisite, et Teie või Teie alaealine leibkonnaliige oskab eesti keelt.)</i>
1. Jah 2. Ei
Palun märkige kohalik keelekuju, murre või murrak, mida oskate. <i>(Küsitakse juhul, kui eelmise küsimuse vastus on „Jah”. Märkige kõik sobivad vastused.)</i>
1. Võru 4. Mulgi 7. Muhu 10. Muu 2. Saare 5. Tartu 8. Kodavere 3. Setu 6. Kihnu 9. Hiiu
Millist kohalikku keelekuju, murret või murrakut Te veel oskate? [otsing loetelust]
Palun kirjutage kohalik keelekuju, murre või murrak, mida veel oskate, kuid pakutud variantidest ei leidnud.
Selgitus
Kohaliku keelekuju või murde all mõeldakse eesti kirjakeelest erinevat kohalikku keelepruuki, mitte v�orkeeli. Niisugust kõnepruuki võidakse nimetada kohalikuks keeleks, murdeks või murrakuks. Kohaliku keelekuju või murde oskajaks loetakse isik, kes saab sellest keelest aru ja suudab end ka väljendada.
Vastajal oli võimalus märkida kõik sobivad vastused. Juhul, kui ette antud loetelus ei olnud sobivat vastust, tuli valida vastusevariant „Muu”. Vastusevariant „Muu” valimise puhul kuvati isikule järgmine küsimus pikema loendiga. Kui vastaja ei leidnud ka sealt sobivat valikut, siis tuli valida variant „muu” ja panna soovitud vastus ise kirja.

Joonis 3. 2021. aastaga rahvalug mis  ankeedi küsimise  ten selletusega, et m rki tulõssi kõik pasligu vastuss .

Ka im keele m rkmine 2021.a rahva ülelugõmisõl oll tsi-pak s  tõistsugumanõ võrrõldõn varats mpi  lelug miisiga. Seok rd küsüti edimält lihtsahe kiilim istmist, kon vastaja sai  r m rki kõik keele, mid d t  mõist, ja s s per n sai m rki, m  ndse kats noist timä  rm rgit isist kiilist omma timä üts vai kats im kiilt (joonis 4).

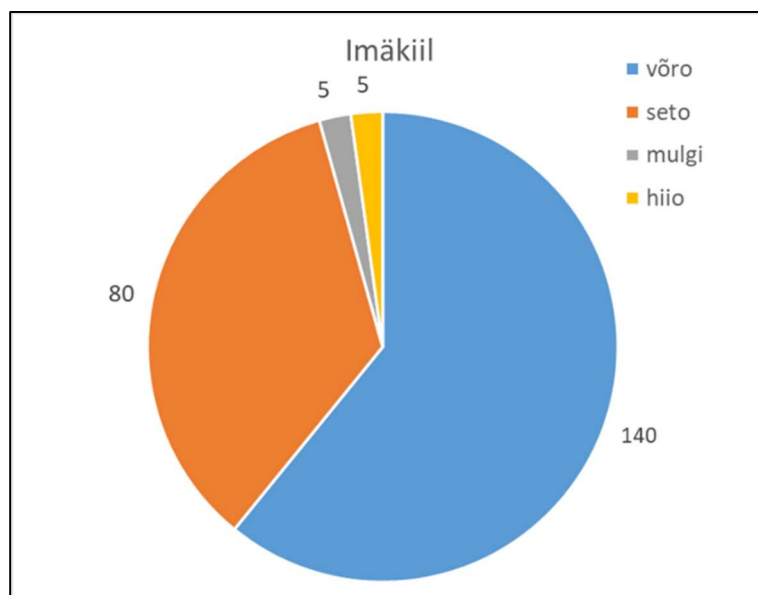
Küsimus			
Palun märkige, mis keeli Te oskate, sh emakeel. (Märkige kõik sobivad vastused.)			
1.Eesti	3.Inglise	5.Saksa	7.Rootsi
2.Vene	4.Soome	6. Prantsuse	8. Muu
Mis keeli Te veel oskate? [otsing loetelust]			
Palun kirjutage, mis keeli Te veel oskate, kuid mida eespool ei õnnestunud märkida, sh emakeel.			
<p>Lisaks paluti vastajal märkida ära tema emakeel. Vastajale kuvati vastusevariantidena kõik eelnevas küsimuses valitud keeled. Emakeeleks märgitakse keel, mis on omandatud varases lapsepõlves esimese keelena ja mida isik üldjuhul kõige paremini oskab. Isiku emakeel ei pea kokku langema tema rahvusega. Emakeeli on võimalik märkida kaks.</p> <p>Juhul, kui laps ei oska veel rääkida või inimene ei ole mõnel muul põhjusel võimeline rääkima (nt puue, haigus), siis tuleks vastata see keel, millest ta aru saab või mida kasutavad teised temaga suhtlemisel ja tema poole pöördumisel.</p>			

Joonis 4. 2021.a ankeedi küsimuse ja selgituse imäkeele märkimise kotsilõ.

Tulõmusõ

Edimädses tasos tan är nimmada, et tõisildõ ku 2011. aastaga rahva ülelugõmisõl, näüdüti 2021. aastaga rahvagõmise tulõmusõs ka tuud, et ca 230 inemist olli umas imäkeeles märknü mäant-segi piirkundlidsõ põliskeele (<https://www.stat.ee/et/uudised/ees-tis-koneldakse-243-emakeelt>). Mi küsumise pääle saatsõva Statistigaammõdi tüütäjä meile ka täpsämbä teedüsse tuu kotsilõ, kuimuudu tuu 230 vastajat eri imäkiili vaihel jagosiva (Trasbergi Terje e-kiri 13.03.2023). Nigu arvada oll, olli inämbüs niimuudu vastanuist võro imäkeeleaga (joonis 5).

Niisamatõ nigu 2011. aastaga rahva ülelugõmisõ kotsilõ, saatsõ Statistigaammõt Võro Instituudilõ ka 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ tulõmusõ, miä pututasõ Eesti esi piirkundõ põliskiili mõistmist, pallo detailsõmbalt, ku nuu omma avaldõdu Statistigaammõdi avaligun andmõbaasin (Trasbergi Terje e-kiri 14.03.2023). Statistigaammõt nõstsõ mi palvõ pääle ka 2011. aastaga andmõ 2017. aastaga haridusreformiga tettüisi vahtsiidõ

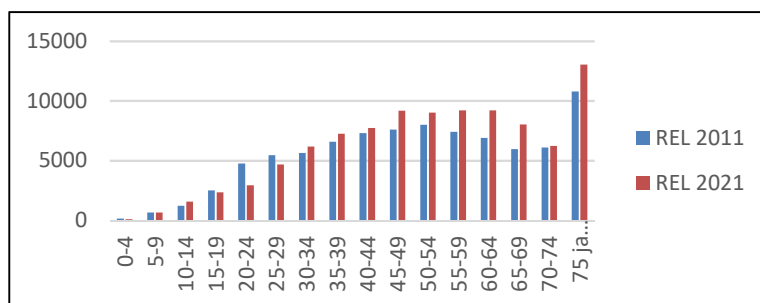
Joonis 5. 2021. a rahva ülelugõmisõl umas imäkeeles Eesti mõnõ piirkunna põliskeele valinu inemiisi jagonõminõ.

umavalitsuisi piire sisse, nii et olõssi võimalik ka valdu kaupa võrrõlda 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ tulõmuisi.

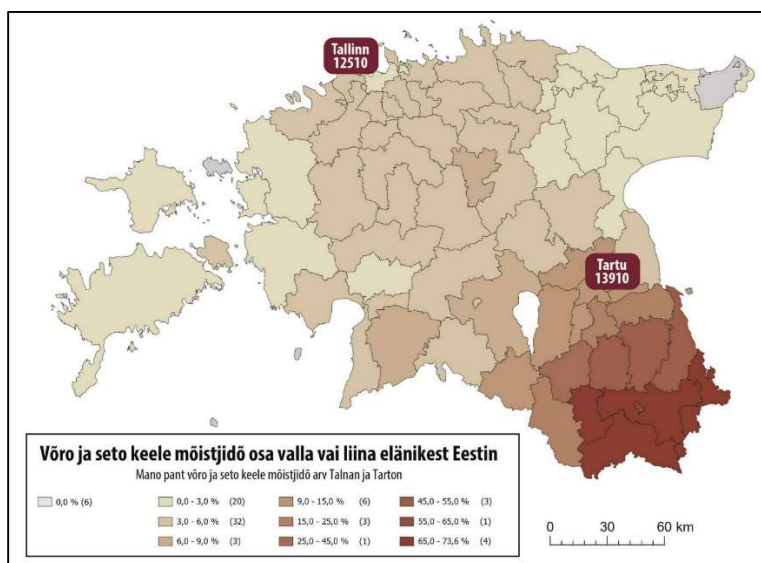
Edimädse tulõmusõ (tapõl 1, joonis 6) näütäse, et nii võro ku esieränis seto keele mõistjidõ nummõr om kõvva nõsnu. A tuu man tulõ kindmä pääle rehkendä mõnõ metodoloogilidsõ esieräsüsega, selle et peris üts-ütele näid numbriid õks võrrõlda ei saa.

Tapõl 1. Statistigaammõdi andmõ nii 2011. ku ka 2021. aastaga rahva ülelugõmisõl saadu „Võro murdõ“ ja „Seto murragu“ mõistjidõ kotsilõ, kon seto keele mõistjidõ hulk om kokko pantu võro keele mõistjidõga „Võro murdõ“ ala.

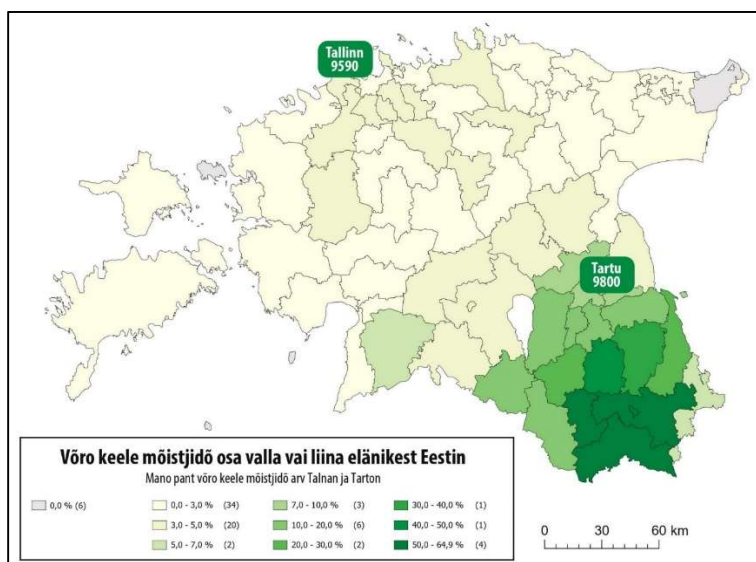
Vanus	2011		2021	
	Võru murre	Setu murrak	Võru murre	Setu murrak
Vanuserühmad kokku	87044	12532	97320	25080
0–4	133	14	80	20
5–9	647	95	650	90
10–14	1222	138	1560	240
15–19	2511	325	2350	500
20–24	4763	704	2930	700
25–29	5454	813	4670	1390
30–34	5653	840	6180	1650
35–39	6575	946	7240	1990
40–44	7313	1106	7740	1960
45–49	7591	1199	9180	2470
50–54	8005	1258	9010	2520
55–59	7409	1070	9200	2410
60–64	6900	965	9220	2490
65–69	5973	834	8040	2120
70–74	6106	812	6230	1370
75 ja vanemad	10789	1413	13030	3150

Joonis 6. „Võro murdõ“ mõistjido nummõr esi vannusõrühmin nii, nigu Statistigaammõt taad näütäs, miä tähendäs, et tan hulgan omma ka „Seto murragu“ mõistja.

Joonis 7. REL 2021 perrä võro ja seto keele mõistjido (97 320 inemist) osakaal umavalitsusi kaupa.

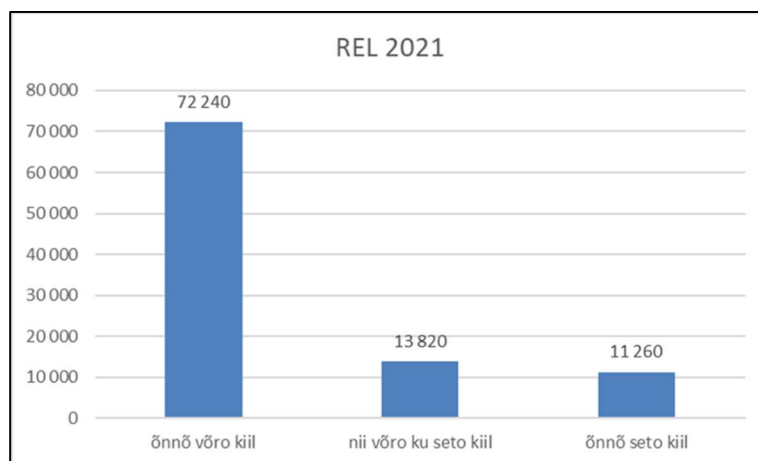
Joonis 8. REL 2021 perrä õnnõ võro keele mõistjõdõ (tuu tähendäs, et vastaja ei olõ seto keele mõistmist nimmanu) osakaal umavalitsusi kaupa (72 240 inemist).

Nigu joba iinpuul nimmat, sõs ku 2011. aastaga ülelugõmisõl oll võimalik valli õnnõ üts, sõs 2021. aastaga oll võimalik valli mitmõ põlidsõ keele mõistmist. Tuu om ka põhjus, mille seto keele mõistmisõ nummõr kasvi kümne aastagaga kats kõrda ja tuud innekõkõ keskialiidsi ja vanõmbidõ inemiisi hulgan (tapõl 1). Taa ei olõ loogilinõ, et päält 10 000 inemise vanast pääst seto keele selges opissi. A et asi olõssi täpsä, sai Statistigaammõtist viil eräle vällä küsütüs andmõ tuu kotsilõ, ku pallo vastassiva üt-sindä seto keele mõistmist ja ku pallo oll noid, kiä vastassiva, et mõistva nii võro ku seto kiilt (Trasbergi Terje e-kiri 22.09.2023). Nigu arvada oll, suurõmb jago seto keele mõistjist olli säändse, kiä vastassiva, et mõistva nii võro ku seto kiilt, ja tuud esieräle keskialiidsi inemiisi hulgan (tapõl 2). Ku pallo noidõ hulgan oll võrokõisi, kiä vastassiva, et lisas võro keelele mõistva nä seto kiilt kah, ja ku pallo setosit, kiä vastassiva, et lisas seto keelele mõistva nä ka võro kiilt, tuud rahva ülelugõmisõ andmiist ei olõ võimalik vällä võtta. A et võro keele mõistjit om pallo rohkõmp ku seto

keele mõistjite (joonis 9), sõs om arvada, et võrokõisi, kiä vastassiva, et mõistva seto kiilt kah, om rohkõmp ku setosit, kiä vastassiva, et nä mõistva võro kiilt kah.

Tapõl 2. Statistigaammõtist perit andmõ tuu kotsilõ, kuimuudu jagonõsõ vannusõ perrä inemise, kiä 2021. aastaga rahvaülelugõmisõl vastassiva õnnõ seto keele mõistmist ja kiä vastassiva nii seto ku võro keele mõistmist.

Vanuserühmad	Oskab Võru murret ja Seto murrakut	Oskab Seto murrakut, Võru murret ei oska
Vanuserühmad kokku	13820	11260
0–4	.	10
5–9	40	50
10–14	110	130
15–19	240	270
20–24	360	340
25–29	610	780
30–34	1030	620
35–39	1410	570
40–44	1330	630
45–49	1320	1150
50–54	1490	1030
55–59	1350	1060
60–64	1320	1170
65–69	1220	910
70–74	670	710
75 ja vanemad	1320	1830

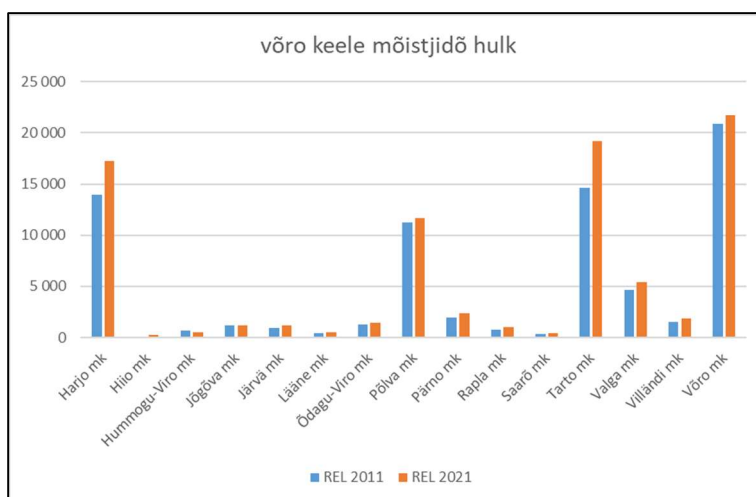

Joonis 9. 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ tulõmuisi perrä õnnõ võro keele mõistjidõ nummõr, õnnõ seto keele mõistjidõ nummõr ja noidõ nummõr, kiä vastassiva, et mõistva nii võro ku seto kiilt.

Lisas om arvada, et ka mõni mulk vai tartlanõ vai kiäki kolmas märkse võro ja/vai seto keele mõistmist lisas umakandi põlidsõ keele mõistmisõlõ, a sammamuudu võisõ ka mõni võrokõnõ vai seto märki, et lisas võro ja/vai seto keele mõistmisõlõ mõist tä viil mulgi, tarto vai määnestki muud Eesti piirkundlist põlist kiilt. A et ka noil juhtõl ei olõ võimalik vällä võtta, määne oll inemise edimäne valik, sõs toolõ külele taan artiklin määnestki tähelepandmist pööret ei olõ. Nii et edespiten om kaemisõ all õnnõ võro keele mõistminõ, esiki ku mi tiiämi, et 2021. aastagal võisõ hinnäst märki võro keele mõistjas ka mõni seto, mulk vai kiäki kolmas. Võro keele mõistjit oll 2021. a rahva ülelugõmisõ perrä kokko 86 060 inemist.

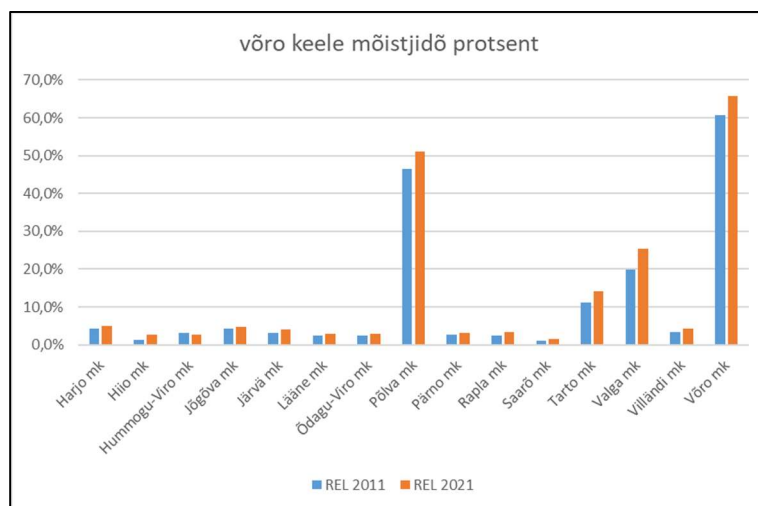
Nigu arvada om, väega pallo võro keele mõistjit eläs Vanal-Võromaal, a uskmalda suur hulk elässe ka Tarto ja Harjo maakundõn, innekökõ Tarton ja Talnan (joonis 10). Miä näütäs, et aoluulidsõlt om võrokõisi küländ pallo umast kotost vällä rännänü innekökõ Tartohe ja Talnahe vai naidõ suuri liinu lähkühe. Kõigin tõisin maakundõn om võro keele mõistjit õks küländ veidü. Katõ rahvaülelugõmisõ võrdlusõn om nätä, et Võro, Põlva ja Valga maakundõn, kohe sisse jääs aoluulinõ Võromaa, om võro keele

mõistjide hulk veidükese kasunu, a tuu iist om võro keele mõistjide hulk kasunu peris pallo Tarto ja Harjo maakundõn.

Joonis 10. Võro keele mõistjide hulk elokotussõ perrä 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmiisi tulõmuisi perrä. 2011. aastaga tulõmuisi perrä oll võro keele mõistjit 74 512 ja 2021.a tulõmuisi perrä 86 060.

Hoobis tõistsugumanõ pilt tulõ, ku võro keele mõistjide numbrõ asõmõl kaia maakundõ kaupa võro keele mõistjide protsenti (joonis 11). Niimuudu tulõva selgehe vällä Vana-Võromaa kolm maakunda, a samal aol Tarto jääs noist joba maaha ja Harjo maakund vaos võro keele mõistjide protsenti poolõst ülejäänü Eesti maakundõ ca 5% pääle. Nii et kuiki numbrõ perrä om Tarto ja Harju maakundõn võro keele mõistjit rohkõmp ku Põlva maakunnan, sõs muud rahvast om säälkandin niipallo pallo, et arvada om, et Tarto ja Talna võrokõsõ kõnõlõsõ inämbüste eesti kiilt, selle et noidõ kantõ inemiisist 95% võro kiilt ei mõista. Või ka juhtuda, et Tarton ja Talnan võrokõsõ kõnõlõsõ automaatsõlt eesti kiilt ka mõnõ tõsõ võrokõsõga, selle et nä lihtsähe ei tiia ja ei tulõ ka tuu pääle, et tõnõ või kah võro kiilt mõista, selle et võro keele mittemõistjit om niipallo pallo.

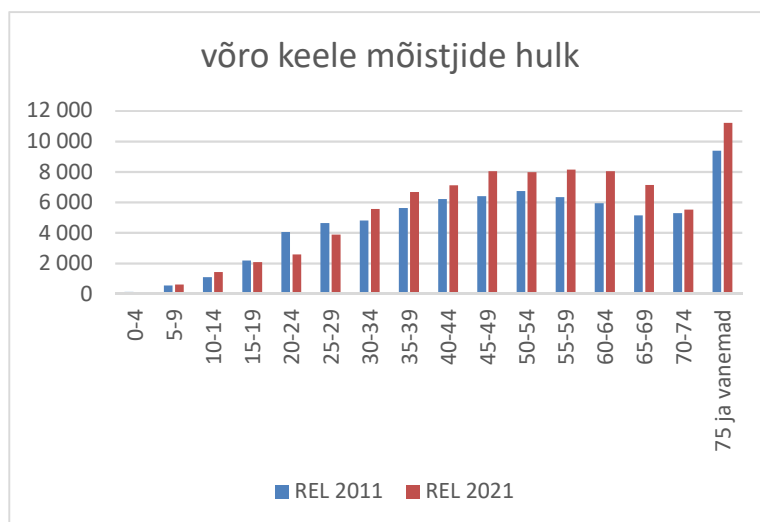

Joonis 11. Võro keele mõistjidõ protsent elokotussõ perrä 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ tulõmuusi perrä.

Tuud, kuimuudu rahva ülelugõmiisi perrä omma muutunu võro keele mõistjidõ numbrõ eri vannusõklassõn, om nätä tabõlin 3 ja joonissõl 12. Nigu nätä, sõs vannusõn 20–29 om võro keele mõistjit veidemb ku näid oll 10 aastakka varrampa, a tuu iist om võro keele mõistjidõ nummõr nõsnu kõigin vannusõklassõn, miä omma vanõmba ku 30 aastakka. A nigu joba nimmat, tan man tulõ rehkendä, et 2021. aastaga nummõrdõ seen omma ka seto, kiä vastassiva, et mõistva lisa seto keelele ka võro kiilt (andmiist ei olõ võimalik joht vällä võtta, ku pallo sääntsit vastajit om). Liss om nätä, et alla 20-aastatsit võro keele mõistjit oll väega veidü nii 2021. aastagal ku ka kümme aastakka varrampa.

Tapõl 3. Võro keele mõistjidõ hulk esi vannusõklassõn 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ perrä.

Vanuserühm	REL 2011	REL 2021
Vanuserühmad kokku	74 512	86 060
0–4	119	70
5–9	552	600
10–14	1 084	1 430
15–19	2 186	2 080
20–24	4 059	2 590
25–29	4 641	3 890
30–34	4 813	5 560
35–39	5 629	6 670
40–44	6 207	7 110
45–49	6 392	8 030
50–54	6 747	7 980
55–59	6 339	8 140
60–64	5 935	8 050
65–69	5 139	7 130
70–74	5 294	5 520
75 ja vanemad	9 376	11 200

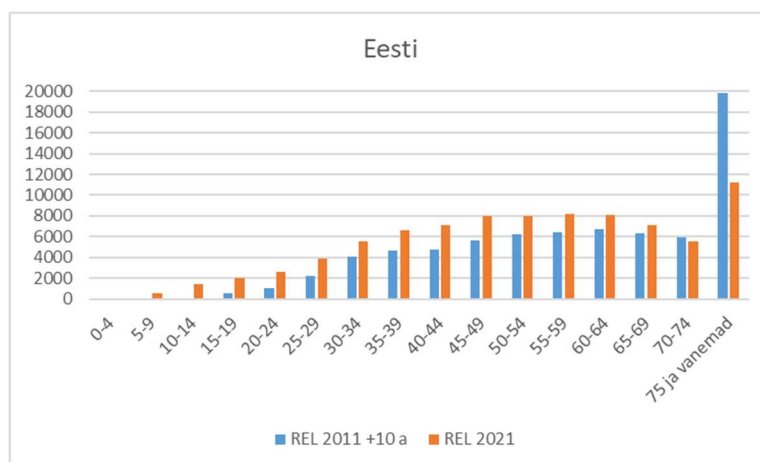
Joonis 12. Võro keele mõistjide hulk esi vannusõklassõn 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelõgõmisõ perrä.

Võro keele mõistjide hulgan kümne aastaga joosul toimunuisi muutuisi om viil parõmb kaia niimuudu, ku 2011. aastaga tulõmuisin kõik vannusõklassi nõsta kümme aastakka vanõmbas (tapõl 4, joonis 13). Niimuudu omma saman vanusõklassin sama inemise, kiä lihtsãhe kümme aastakka tagasi olli kümme aastakka noorõmba, ja 2021. aastagal om nätä, ku pallo naidõsammu võro keele mõistjit saman vannusõn om kas mano tulnu vai är kaonu. Selge tuu, et noid, kiä 2021. aastagal omma noorõmba ku kümme aastakka, es olõ 2011. aastagal viil sündünü. Ja niimuudu tulõ ka ilosahe vällä, et noist võro keele mõistjist, kiä 2011. aastagal olli 65 aastaga vannudsõ vai vanõmba ja kiä 2021. aastaga ülelõgõmisõs saiva 75 aastaga vannutsõs vai vanõmbas, omma kümne aastaga joosul pia poolõ siist ilmast är lãnnü. Loogilinõ kah, selle et niimuudu vannu keelemõistjideõga lãttki. A tähele tulõ panda, et kõgõ vanõmban vannusõklassin om keelemõistjit vähãmbãs jããnü mitu kõrda rohkõmp ku nellãn noorõmban vannusõklassin kokko (kooni 20-aastadsõ inemise) om võro keele mõistjit mano tulnu. Nii et katõ rahvalõgõmisõga saadu tulõmusõ näütãse, et demograafilidsõ protsessi perrä koolõs vannu võro keele mõistjit

õks kõrrast inämb iist är ku noorõmbit võro keele mõistjit mano kasus.

Tapõl 4. Võro keele mõistjidõ numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

Vanuserühm	REL 2011 + 10 a	REL 2021
0-4		70
5-9		600
10-14	119	1 430
15-19	552	2 080
20-24	1 084	2 590
25-29	2 186	3 890
30-34	4 059	5 560
35-39	4 641	6 670
40-44	4 813	7 110
45-49	5 629	8 030
50-54	6 207	7 980
55-59	6 392	8 140
60-64	6 747	8 050
65-69	6 339	7 130
70-74	5 935	5 520
75 ja vanemad	19 809	11 200

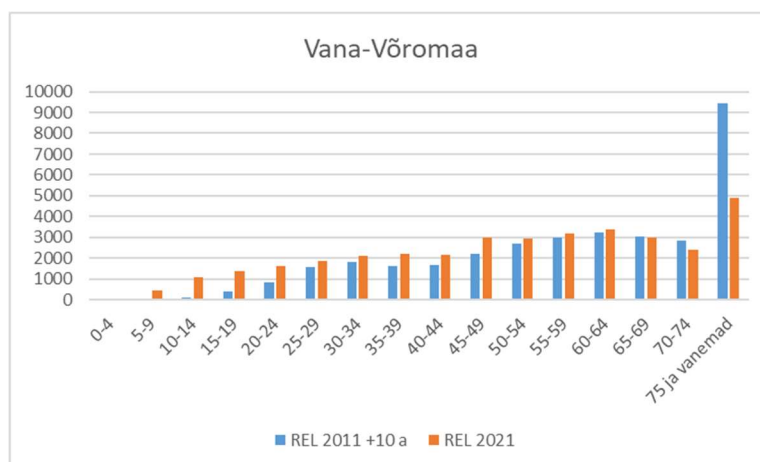

Joonis 13. Võro keele mõistjide numbrõ katõ rahva ülelõugõmisõ perrä esi vannusõklassõn terve Eesti kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

Nii tabõlin 4 ku joonissõl 13 om nätä, et küländ pallo võro keele mõistjit om mano tulnu 35 kooni 64 aasta vannuidsi inemiisi hulgan, kiä kümme aastakka tagasi olli 25 kooni 54 aastakka vana. Om küländ kimmäs, et säänsen vannusõn inemise ei olõ kümne aastaga joosul tuhandiidõ kaupa võro keele kursuisil käünü ja võro kiilt meelega opnu. Pallo loogilidsõmp om, et taa keskialiidsi võro keele mõistjide nummõr om kasunu lihtsähe tuust, et 2021. a märksevä hinnäst võro keele mõistjis ka säändse inemise, kiä kümme aastakka varrampa hinnäst võro keele mõistjas es märgi. Olku taa põhjussõs näütüses tiidlikkusõ nõsõminõ, et ku inemise omma jo ammu Vanalt-Võromaalt är kolinu ja esi egä päiv inämb ammu võro kiilt ei pruugi, a 2021. a avastiva, et nä õks mõistva võro kiilt huulmalda tuust, et 2011. aastaga ülelõugõmisõl nä es taipa uma võro keele mõistmist kirja panda. Vai om sõs põhjussõs tuu, et ka mõnõ seto, mulgi, tartlasõ jne märksevä, et nä mõistva lisas uma piirkunna põliskeeleele viil võro kiilt kah. Vai sõs mõnõ lihtsähe tahtsõva panda hinnäst võro keele mõistjas võro keele hää mainõ peräst. Tõsõst külest ka tuu, ku kiäki om rahva ülelõugõmisõl märknü hinnäst võro keele mõistjas

õnnõ võro keele korgõ mainõ peräst, om jo hää, selle et võro keele hää mainõ luu ka alosõ toolõ, et hää mainõga kiilt tahetas õks rohkõmp oppi ku halva mainõga kiilt. No ei tiiä, miä nuu peris põhjussõ olli, a arvada om, et sääne keskialiidsi inemiisi hulgan vällätulnu võro keele mõistjidõ numbrõ kasuminõ ei tähendä viil võro keelen kõnõlõviidõ inemiisi numbrõ kasumist.

Ku samasugunõ võrdlõminõ tetä ütsindä noidõ umavalitsuisi kotsilõ, miä omma Vanal-Võromaal (Kanepi, Põlva Rāpinā, Antsla, Rõugõ, Võro ja Valga vald ja Võro liin), sõs om nätä (joo-nis 14), et säänest võro keele mõistjidõ numbrõ suurt kasumist keskialiidsi inemiisi hulgan, nigu näütäse üle-eestilidse andmõ, joht ei olõ, kuiki mõnõn vannusõklassin tsipakõsõ om. Miä näütäs, et nuu võrokõsõ, kiä 2021. aastagal ütlivä hinnäst võro keele mõistjis, nuu ināmbüste ka kümme aastakka varrampa, kümme aastakka noorõmbalt olli hinnäst joba võro keele mõistjis kirjā pandnu. Vannu võro keele mõistjit om ka Vanal-Võromaal jäänü kümne aastagaga kats kõrda veidembās, midāgi ei olõ tetä. A hää om nätä, et võro keele mõistjit om külānd pallo tulnu mano 10–24 aastaga vannuidsi hulgan, tuu tähendās noidõ inemiisi hulgan, kiä 10 aastakka tagasi olli kooni 14 aastaga vannudsõ latsõ. Nuu omma arvada tõtõst sääntse noorõ inemise, kiä võisiki kümne aastaga joosul võro keele õks kukkivõrd selges saia, võrrõldõn olokõrraga kümme aastakka tagasi.

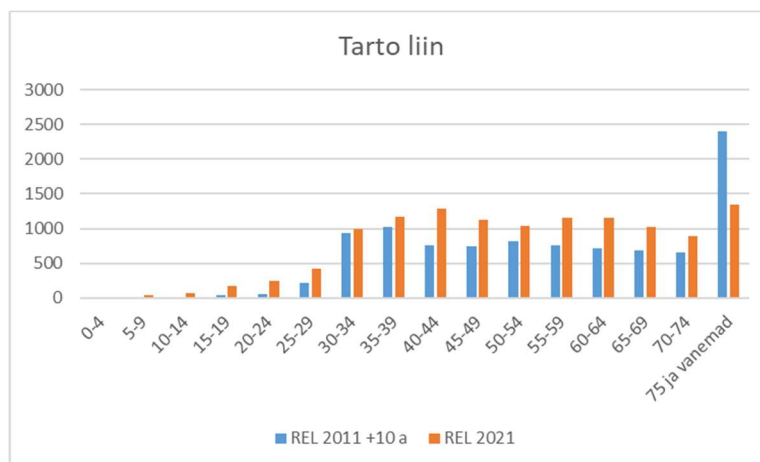

Joonis 14. Võro keele mõistjide numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Vana-Võromaa umavalitsuisi kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

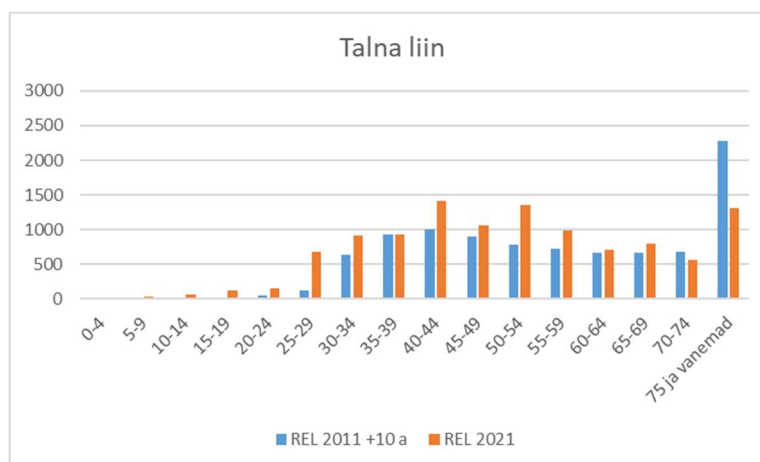
Tuud, et võro keele mõistjide nummõr om kasunu küländ pallo tuuperäst, et hinnäst omma võro keele mõisjas märknü nuu, kiä esi vai kink vanõmba omma aastakümnit tagasi Vanalt-Võromaalt är kolinu ja kiä keskiäldisest pääst hinnäst 2021. aastagal märkse võro keele mõistjis, kuiki kümme aastakka varrampa viil es märgi, näütäse ka näütüses Tarto ja Talna liina keelemõistjide nummõrdõ muutuminõ. Tuu ei olõ jo tõõnäolinõ, et mitutuhast üle 40 aasta vannust inemist, kiä kümme aastakka tagasi olli üle 30 aastadsõ, olõssi taa kümne aastaga võro keele är opnu. Ku pallo naa inemise periselt võro kiilt mõistva, tuud rahva ülelugõmisõga teedä saia ei olõ võimalik. Pellädä om, et ku Tarto ja Talna liinan om võro keele mõistjide protsent küländ tsillokõnõ, et egä nä egä päiv võro kiilt esi väega pallo ei kõnõlõ, ku nä ülepää kõnõlda mõistva.

Põnnõv om nätä, kuimuudu Tarto liinan ja esieränis Talna liinan om kasunu nuuri inemiisi võro keele mõistmisõ nummõr mitmõsaa inemise võrra. Kas põhjussõs om tuu, et noorõ võrokõsõ omma lännü korgõmbahe kuuli opma vai mõnõ kogoni kolinu suurdõ liina elämä kõgõ uma perrega, vai om põhjussõs midägi

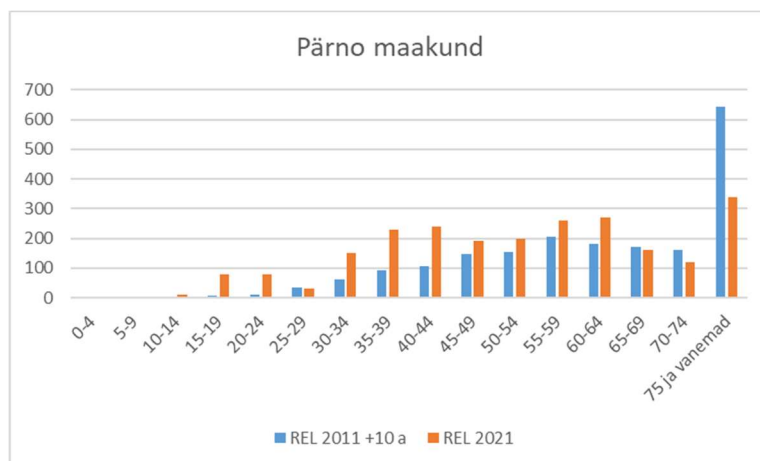
muud, tuud ei tiia. A luutma piät, et ku sääntside nuuri täüskasunuidõ hulgan võro keele mõistminõ kasus, sõs vast nä oppasõ ka ummilõ latsilõ võro kiilt. Luutust and ka tuu, et nii Tarto ku Talna liinan om 5–14 aastatsit latsi, niisamatõ nigu ka Vanal-Võromaal, kiä rahva ülelugõmisõ perrä mõistva võro kiilt.

Joonis 15. Võro keele mõistjidõ numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Tarto liina kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

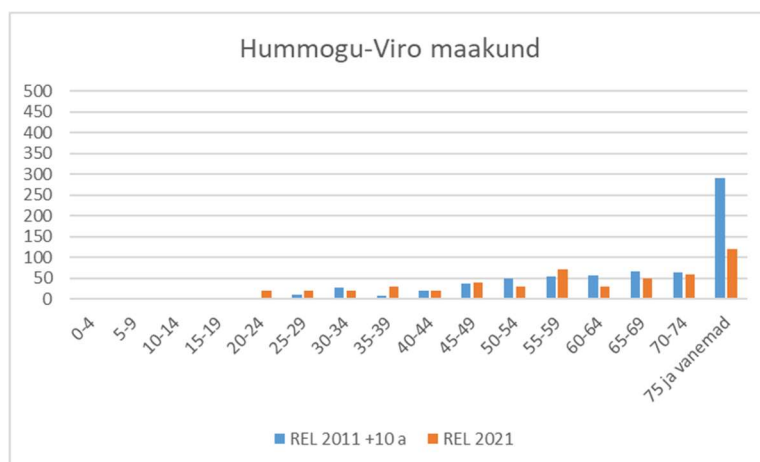
Joonis 16. Võro keele mõistjide numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Talna liina kotsilõ niimuudu, et 2011. a vannusõlõ om 10 aastakka mano pantu.

Joonis 17. Võro keele mõistjide numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Pärno maakunna kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

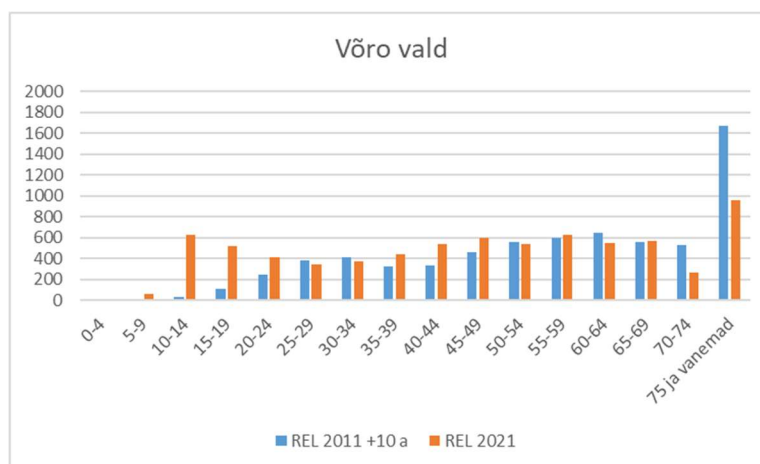
Üts ummamuudu põnnõv kant võro keele mõistmisõ kotussõ päält om ka Pärno maakund, kon Saardõ vallan om võro keele mõistjidõ protsent suurõmb ku muial Eestin välänpuul Lõunõ-Eestit (kae joonissit 7 ja 8). Tuuperäst sai ka Pärno maakunna kotsilõ tettüs kümne aasta võrdlus (joonis 17), kost tulõ vällä, et võro keele mõistjit om mitusada tükkü mano tulnu vannusõn 15–44, kiä 10 aastaga tagasi olli sõs vastavalt 5–34 aastaga vannudsõ. Väega hää, et säälkandin om nuuri inemiisi, kiä võro kiilt mõistva, a tõnõ asi om, ku pallo näil om võimalik säälkandin võro kiilt pruuki ja tuud ummilõ latsilõ edesi anda. Loodami, et vast õks om.

Tõnõ maakund, midäd ma tahassi eräle vällä tuvva, om Hummogu-Viro maakund, miä om ainukõnõ, kon katõ ülelugõmisõ perrä om võro keele mõistjit veidembäs jäänü. Sääll oll inne kah võro keele mõistjit väega veidü ja tuu om ka loogilinõ. Ja sammamuudu om loogilinõ, et võro juuriga vannust inemiisist, kiä arvada jo aastakümnit tagasi sinnä olli elämä kolinu, om kümne aastaga väega pallo siist ilmast är lännü (joonis 18). Keskiäliidsi ja noorõmbit võro keele mõistjit sinnä mano kostki ei tulõ ja et võro keele mõistjit omgi sääll väega veidü, sõs võro kiilt ka egä päiv ei pruugita ja alla 20 aastadsit võro keele mõistjit ei olõ sääll sukugi. Hummogu-Viro maakund om tuun mõttõn hää näüdüs keele häõmisest, et esiki ku kümme aastakka tagasi oll sääll kokko ligi 700 võro keele mõistjat, sõs ku nuu omma ütsigu inemise lajan üle maakunna ja inämbüste vana inemise, sõs nä võro kiilt ei kõnõlõ ja latsil ni nooril ei olõ mitte määnestki võimalust säälkandin võro kiilt selges saia ja alalõ hoita.

Joonis 18. Võro keele mõistjide numbrõ katõ rahva ülelõugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Hummogu-Viro maakunna kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

Õnnõs om sõski ka sääntsit kotussit, kon asi nii luutusõlda olõõi viil joht. Näütüses Võro vallan om 2021. aastaga ülelõugõmisõ perrä vannusõklassõn 10–14 ja 15–19 võro keele mõistjit umbõs sama pallo ku kõigin vannusõklassõn 40 ja 74 aasta vaihõl (joonis 19).

Joonis 19. Võro keele mõistjidõ numbrõ katõ rahva ülelugõmisõ perrä esi vannusõklassõn Võro valla kotsilõ niimuudu, et 2011. aastaga vannusõlõ om kümme aastakka mano pantu.

Kokkõvõtus

Kuiki 2021. a rahva ülelugõmisõ tulõmuisi avaligustegemisel ki-teti, kuis „murdekeeli räägib rohkem inimesi kui eelmisel loendu-sel“ ja „kogu Eestit vaadates paistab silma Võro murderühm, mille murrakuid räägib 11% eesti emakeelega rahvastikust“ (Stat 2022), sõs nii illos taa olokõrd kahos ei olõ. Ka HTMi kirotõdun keelesäädüse muutmisõ vällätüütämiskavatsusõn om tettü pallo illos järeldüs, miä periselt õks tõtõ ei olõ: „Kui võrrelda viimase kahe rahvaloenduse andmestikku, siis perioodil 2011–2021 on murdekeelte kõnelejate hulk kasvanud 23%. Kõige suurema kõ-nelejaskonnaga võro keele rääkijate hulk on kasvanud 17%.“ (HTM 2024). Numbrõ näütäse tõtõst, et ku 2011. aastaga rahva ülelugõmisõ perrä oll „Võro murdõ“ mõistjit 87 044, sõs 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ perrä oll taa nummõr kasunu 97 320 mõistja pääle. A tuu man tulõ kõgõ rehkendä tuuga, et naa üle-lugõmisõ es olõ tettü sama metoodikaga, et 2021. aastagal oll või-malik vastada mitmõ piirkundlidsõ põliskeele mõistmist, et „Võro murdõ“ mõistjidõ hulka om mõlõmbal ülelugõmisõl arvatu ka

„Seto murragu“ mõistja ja et rahva ülelugõmisõ andmõ ei näütä Eesti paikkundliidsi põliskiili kõnõlõjidõ arvo.

Ku rahva ülelugõmiisi andmilõ sügävämpä sisse kaia, sõs ilma seto keele mõistjilda oll 2011. aastagal võro keele mõistjit 74 512 ja 2021. aastagal 86 060 (tan seen omma ka nuu, kiä omma ütelnü, et nä mõistva nii võro ku seto kiilt). Ku kaia keelemõistmist vannusõklassõ perrä, sõs om nätä, et kõgõ vanõmbit võro keele mõistjit om är koolnu pia poolõ rohkõmp ku nuuri võro keele mõistjit om mano tulnu. Võro keele kõnõlõjidõ numbrõ omma innekõkõ kasunu keskiäliidsi inemiisi vannusõklassõn ja tuud inämbüste vällänpuul Vanna-Võromaad. Tuu kotsilõ, mille võro keele mõistjidõ numbrõ omma kasunu päämädselt keskialiidsi inemiisi hulgan ja päämädselt vällänpuul Vanna-Võromaal, om mitmit olõtuisi, a kimmäst tiidmist rahva ülelugõminõ tuu kotsilõ ei anna.

Kimmäs om tuu, et vällänpuul Vanna-Võromaad omma võro keele mõistjidõ protsendi küländ väiku, miä lupas arvada, et säälkandin egä päiv võro kiilt kuikipallo kõnõlda-ai joht. A esiki ku mõnõ inemise omma hinnäst võro keele mõistjas kirja pandu õnnõ võro keele mainõ peräst, sõs ka tuu om positiivnõ, selle et hää mainõga keelel om õks rohkõm eloluuutust ku halva mainõga keelel.

Huulmalda kõgõst om Vana-Võromaa mõnõn vallon võro keele mõistjidõ saisi viil küländ hää, selle et ka väega nuuri võro keele mõistjit om mõnõn umavalitsusõn õks mitmit satu. Hoobis tõnõ asi om, ku pallo nuu latsõ ja noorõ esi võro kiilt egä päiv kõnõlõsõ. A tuu om joba määndsegi tõsõ uurmisõ teema.

Lätte

HTM 2024 = HTMi kiri „Seaduseelnõu väljatõtamiskavatsuse esitamise kooskõlastamiseks ja arvamuse avaldamiseks“ 20.06.2024 nr 8-1/24/2821

Jääts, Indrek 2013: Lugege meid üle! Kagu-Eesti etnoregionalistlikud liikumised ja viimane rahvaloendus. *Akadeemia* 6, 1076–1110.

Jääts, Indrek 2014: Count us! Ethnic Activism in South-Eastern Estonia, and the Census of 2011. *Journal of Baltic Studies*,

Volume 46, 2025. <https://doi.org/10.1080/01629778.2014.954761>

Ploompuu, Anna 2019: Valitsuse soovid teevad rahvaloenduse miljonite vorra kallimaks. *Postimees* 31.10.2019: <https://www.postimees.ee/6814497/valitsuse-soovid-teevad-rahvaloenduse-miljonite-vorra-kallimaks>

REL 2011 = RL0445: Eesti emakeelega rahvastik murdekeele oskuse, vanuserühma ja elukoha järgi, 31. Detsember 2011. Statistikaamet. Statistika andmebaas: https://andmed.stat.ee/et/stat/rahvaloendus_rel2011__rahvastiku-demograafilised-ja-etno-kultuurilised-naitajad__rahvus-emakeel-ja-keelteoskus-murded/RL0445

REL 2021 metoodika: 2021. aasta loenduse valikuuringu metoodika kirjeldus: <https://www.stat.ee/sites/default/files/2022-11/Loenduse%20valikuuringu%20metoodika%20raport.pdf>

Sat 2022 = Rahvaloendus. Murdekeeli räägib rohkem inimesi kui eelmisel loendusel. Statistikaameti rahvaloenduse koduleht: <https://rahvaloendus.ee/et/uudised/rahvaloendus-murdekeeli-raagib-rohkem-inimesi-kui-eelmisel-loendusel>

Tiit, Ene-Margit 2014: 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus [Võrguteavik]: Metoodika. Tallinn, Statistikaamet. https://www.stat.ee/sites/default/files/2020-07/2011._aasta_rahva_ja_eluruumide_loendus.metoodika.Web.pdf

Võro Instituudi kiri 2020 = Võro Instituudi kiri Statistigaammõtilõ 16.01.2020 nr 1.2-1/11

Ütiskiri 2019 = Eesti Keele Instituudi, Eesti Keelenõvvokogo, Eesti Rakõnduslingvistiga Ütisuse, Imäkeele Seldsi, Talna Ülikooli humanitaartiidüisi instituudi, Tarto Ülikooli eesti ja üldkeeletiidüise instituudi ja Võro Instituudi esindäjide ütiskiri esi asotuisilõ 14.10.2019

Rainer Kuuba: Midä näitavad 2011. ja 2021. aasta rahvaloendused võru keele oskajate kohta

Kuigi 2021. aasta rahvaloenduse tulõmuste avalikustamisel kiideti, kuidas „murdekeeli räägib rohkem inimesi kui eelmisel loendusel“ ja „kogu Eestit vaadates paistab silma Võru murderühm,

mille murrakuid räägib 11% eesti emakeelega rahvastikust“, siis nii hea olukord kahjuks ei ole. Ka HTMi koostatud keeleseaduse muutmise väljatöötamiskavatsuses on tehtud liiga optimistlik järeldus, mis ei vasta päriselt tõele: „*Kui võrrelda viimase kahe rahvaloenduse andmestikku, siis perioodil 2011–2021 on murdekeelte kõnelejate hulk kasvanud 23%. Kõige suurema kõnelejakonnaga võru keele rääkijate hulk on kasvanud 17%*“. Numbrid näitavad tõesti, et kui 2011. aasta rahvaloenduse järgi oli „Võru murde“ oskajaid 87 044, siis 2021. aastaks oli see number kasvanud 97 320 oskajani. Tuleb aga arvestada, et need loendused polnud tehtud sama meetodikaga. Erinevalt 2011. aastast oli 2021. aasta loendusel vastajail võimalik raporteerida mitte ainult ühe, vaid korraga mitme piirkonnakeele oskust. Kui loenduste andmisse süveneda, siis ilmneb, et ilma seto keele oskajaid võru keele oskajate hulka arvestamata oli 2011. aastal võru keele oskajaid 74 512 ning 2021. aastal 86 060. Viimase numbri sees on aga ka need, kes on õelnud, et nad oskavad nii võru ku seto keelt.

Vaadates keeleoskust vanuseklasside kaupa on näha, et kõige vanemaid võru keele oskajaid on siit ilmast lahkunud pea poole rohkem, kui noori võru keele oskajaid juurde on tulnud. Võru keele oskajate arv on kasvanud eelkõige keskealiste vanuseklassides ning seda enamasti väljaspool Vana-Võromaad. Miks on toimunud just selline kasv, võib teha erinevaid oletusi, kuid kindlat vastust loendus sellele ei anna. Kindlasti on aga väljaspool Vana-Võromaad võru keele oskajate protsent küllalt väike, mis lubab arvata, et seal võru keelt igapäevaselt siiski kuigi palju ei kõnelda. Siit võib järelduda, et mingi osa inimestest on end võru keele oskajaks kirja pannud ilma seda tegelikult kõnelemata, vaid ainult võru keele kasvanud maine tõttu. Kui see peaks nii olema, siis on siiski ka see positiivne tulemus, sest hea mainega keelel on ikka rohkem elulootust. Lootustandev on ka see, et kõigest hoolimata paistab rahvaloenduse järgi Vana-Võromaa mõnes vallas olevat väga noori võru keele oskaid koguni mitmeid sadu. Hoopis teine asi on, kui palju need lapsed ja noored ise igapäevaselt võru keelt kõnelevad. See on aga juba mõne teise uuringu teema.

Tähüsõnaq: rahvalugõmisõq, statistiga, võro kiil

Rainer Kuuba: What do the 2011 and 2021 censuses show about the speakers of Võro?

While at the release of the results of the 2021 census it was praised how “*more people speak local varieties than in the previous census*” and “*looking at Estonia as a whole, the Võro variety stands out with 11% of the native Estonian-speaking population speaking its dialects*”, the actual situation is unfortunately not that good. Likewise, in the draft proposal for the amendment of the Language Law, compiled by the Ministry of Education and Science, an overly optimistic conclusion has been drawn which does not quite reflect reality: “*Comparing the data from the last two censuses, the number of dialect speakers has increased by 23% between 2011 and 2021. The number of speakers of Võro has increased by 17%*”.

Indeed, the figures show that while according to the 2011 census there were 87 044 speakers of “the Võro dialect”, by 2021 the number had increased to 97 320. It should be noted, however, that these censuses were not carried out using the same methodology. Unlike in 2011, in the 2021 census, respondents could report proficiency in several regional languages at the same time, rather than just one. If we delve deeper into the data of the censuses, it appears that without counting Seto speakers among the speakers of Võro, the number of speakers of Võro was 74 512 in 2011 and 86 060 in 2021. However, the latter figure also includes those who report the knowledge of both Võro and Seto.

Looking at language proficiency by age group, it can be seen that almost half as many older speakers of Võro have died than young speakers have appeared. The number of Võro speakers has increased especially in the middle-aged age groups, and this mostly outside the so called Vana-Võromaa. There are various hypotheses as to why there has been such an increase, but the census does not provide a definite answer. However, the percentage of Võro speakers outside Vana-Võromaa is quite low, which suggests that Võro is not widely spoken there on a daily basis. This

suggests that a certain number of people have registered as speakers of Võro without actual knowledge of the language but only because of the increased reputation of Võro. However, if this should be the case, it is also a positive result, because a language with a good reputation has a better chance of survival. It is also encouraging that, despite everything, according to the census, there appear to be several hundred very young speakers of Võro in some municipalities of Vana-Võromaa. It is quite another matter how many of these children and young people actually speak Võro on a daily basis. That, however, is the subject of another study.

Keywords: censuses, statistics, Võro language

Rainer Kuuba
Võro Instituut
Tarto huulits 48
65609 Võro, Estonia
rainer.kuuba@wi.ee

16.-17. SAJANDI LÕUNA-TARTUMAALE TULIJAD JA NENDE JÄLJED NIMEDES

EVAR SAAR

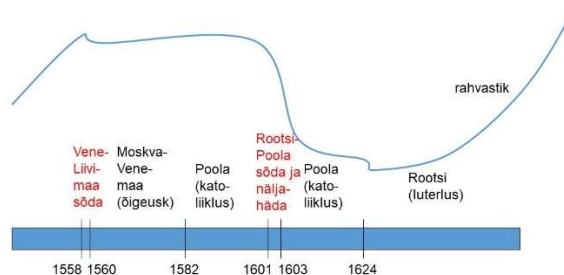
1. Ajaloosündmuste taust ja rahvastikutihedus

Lõunaestikeelne Lõuna-Tartumaa – mille alla kuulus kuni 1783. aastani ka siis moodustatud Võrumaa – oli 1558. aastal alanud Vene-Liivimaa sõja tallermaaks üsna lühikest aega. Tartu piiskopkonna lõunaosa langes kiiresti Venemaa (Moskva tsaaririigi) võimu alla. Vene vägede rüüstamine ja kahepoolne sõjategevus toimus 1558. aasta esimesel poolel ja 1559. aasta sügisel (Eesti ajalugu III: 30, 32). Selle mõju võis olla ränk, aga peale seda suurt sõjategevust Lõuna-Tartumaal enam ei toimunud. Siiski jõudsid näiteks Rõuge kihelkonna aladele leedulaste sõjaretk 1565. aastal ja idapoolsele Võrumaale Poola-Leedu vägede moona hankimise retked Pihkva piiramise ajal 1581–1582 (Selart 2016: 41–42).

Pärast võimu üleminekut Poolale 1582. aastal (kohapeal sõjategevust ei toimunud) hakkasid poolakad läbi viima maarevisjone (poola keeles nimetati neid *inwentarz* või *regestr*). Need on kõige varajasemad säilinud külade ja talupoegade nimekirjad, mis katavad põhimõtteliselt kogu Lõuna-Tartumaad. 1582. aastal olid Tartu staarostkonnas umbes 70% adramaadest tühjad (Eesti ajalugu III: 155). Revisjonikirjadest on näha, et piirkonniti leidub uusi, võõrapäraste nimedega talupoegi (vt lähemalt ptk 3). Osa uustulnukatest olid omal käel siia elama asunud, väike osa olid võbraanetsid (pl *wybraniec*), armee jalaväelased, kes said talu teenistuse eest. Revisjonides mainitud peremeeste ja poolemeeste arv külates hakkas siiski kiiresti tõusma ja see tõus jätkus kuni Rootsi-Poola sõja alguseni 1600. aastal. Paljude külade puhul võib kõige suuremat peremeeste arvu näha rootslaste korraldatud revisjonis 1601. aastal. Samas on see sõja ajal tehtud revisjon lünklikum kui varasemad Poola võimude revisjonid.

Kohapeal toimunud sõjategevus 1600–1603, sõjavägede jaoks toidumoonna riisumine talupoegadelt ja sellele liitunud ikaldus kahel järjestikusel suvel 1601 ja 1602 põhjustas enneolematu

näljahäda, massilise suremise või elukohast lahkumise. Sellele lisandus katk 1603–1604 (Seppel 2014: 36, 38). Katastroofi ulatusest annab aimu revisjoniandmete võrdlemine. Näiteks viljaka põllumaaga Antsla mõisa *Sääsla külas (Kuldre kant) pandi 1601. aastal kirja 82 peremeest, kes harisid 40 adramaad. Järgmise säilinud revisjoni, pärast vahepealset Poola võimu taastamist taas tulnud Rootsi võimu revisjoni käigus 1627. aastal on sellest külast kirja pandud üheksa peremeest 8 adramaal. Antsla mõisa suhteliselt hästi säilinud Kobela külas oli 28 talupojast ja 13,25 adramaast jäänud alles kaheksa talupoega ja 3,5 adramaad (Saar 2016b: 26). Nimeuurimise vaatepunktist on tähtis tähele panna, et kuigi külanimed enamasti säilisid, põhjustas suur rahvastikukatkestus varasemates revisjonides kirja pandud talupoegade lisanimede peaaegu täieliku kadumise ja oli alguspunktiks uute kohalike nimesüsteemide kujunemisele.

Joonis 1. Võrumaa kronoloogia 16. ja 17. sajandil

Kogu Eesti alal järgnes sellele suurte rahvahulkade mitmes etapis väljasuremisele aastakümneid pikk vindumine, kus rahvastik ei hakanudki kasvama. Eri uurijate kogutud andmetel jäi rahvastik 1640. aastateni vahemikku 100 000–140 000 elanikku (Ainsaar 1997: 12). Tartumaa ei olnud siin erand.

Olen varem oletanud (Saar 2016b: 27), et koos rootslaste lõpliku võiduga 1625. aastal vähenes rahvastik veel nende talupoegade arvelt, kes võisid välja rännata, et saada ära nii-öelda väärusulise Rootsi võimu eest. Mõne aasta eest Rahvusarhiivi Saagas kättesaadavaks tehtud Poola-aegne Tartumaa 1616. aasta

majanduslik kirjeldus (RGADA.389.1.578) näitab, et see ei pea suures plaanis paika: talupoegi oli kirjelduses kajastamist leidnud Lõuna-Tartumaa külades vähe ka 1616. aastal, võrreldavalt vähe 1627. aasta seisuga.

Küll hakkas Lõuna-Tartumaa rahvastik kiiresti kasvama 17. sajandi teisel poolel. Näiteks Rõuge kihelkonna puhul on Heldur Palli (1973: 98) oma arvutustele toetudes hinnanud, et ajavahemikus 1661–1696 kasvas kihelkonna rahvastik ligi 3000 elaniku võrra, 5800-lt 8800-le.

2. Talupoegade päritolu revisjoniandmete põhjal

Talupoegade rännet seoses pika sõdade perioodi ja rahvastiku äärmusliku vähenemisega 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alguses on varemgi uuritud. Rootsi maarevisjonid 1624–1627 ja 1638 on selleks tänuväärne materjal, sest näiteks 1638. aasta maarevisjoni instruksioon kohustas iga talupoja kohta kirja panema, kas ta on pärustalupoeg; juhul kui mitte, siis kust pärit ja kui kaua on selle maa peal elanud (Rev 1638: X). Varasemates Vene, Poola ja Rootsi võimude korraldatud revisjonides ning muudes talupoegade nimekirjadega dokumentides seda tüüpi andmeid süsteemselt lisatud ei ole. Siis on peamiseks päritolu oletuse pidepunktiks talupoja nimi, juhul kui see kohalikest isikunimedest tugevalt erineb. Otseselt päritolule viitavaid lisanimesid kohanimest või etnonüümist leidub samuti.

Revisjoniandmetele tuginevaid kokkuvõtteid talupoegade päritolu kohta on varem esitatud revisjonide publikatsioonides, näiteks Rev 1638: XXI–XXII (statistika teinud A. Miks ja Erik Tender, avaldatud 1941) ja Rev 1624/27: 182 (statistika teinud Oleg Roslavlev, avaldatud 1965). 1638. aasta olukorra kohta kogu Põhja-Liivimaal (praeguses Lõuna-Eestis) on avaldanud iseseisva statistika Heldur Palli (1996: 52).

Vaatamata juba tehtud statistikale tundus teemasse sisseelamiseks oluline ka ise ühe revisjoni vähemalt üks osa läbi töötada ja mujalt pärit talupoegade päritolukohad tabelisse märkida. Valisin selleks 1624–1627 revisjoni kõik Lõuna-Tartumaa (sh hilisem Võrumaa) mõisad. Sisuliselt tegin sama tööd, mida Oleg

Roslavlev oli juba teinud, ja saadud arvude teatud summad klappisid omavahel hästi, kuid suurem detailsus ja vahetu pilk igale mõisale lubasid avastada huvitavaid erijooni rändemustrites. Registreerisin ka lähirände, milleks pidasin päritolu sama kihelkonna või lossipiirkonna mõnest naabermõisast.

Minu tulemuste kokkuvõtte seoses lõunaestikeelse alaga 1627. aasta Tartumaal (hilisem Võrumaa ja Lõuna-Tartumaa) on esitatud alljärgnevalt. Loendasin kokku 1622 perekonnapead (peremehed ja muud revisjonis nimepidi mainitud, keda ei ole mainitud peremehena, nt poolemehed, popsid, kalamehed jt). Nende jagunemine oli järgmine:

Tabel 1. Talupoegade päritolu Lõuna-Tartumaal koos Võrumaaga 1627. aasta revisjonis

Pärustalupoeg või päritolu täpsustamata	1199	74%
Venelane või venelaseks nimetatu	80	4,9%
Lõunaosast (hilisemalt Võrumaalt)	79	4,9%
Põhjaosast (hilisemalt Lõuna-Tartumaalt ja Tartust)	58	3,6%
Lähinaabrusest (tulnud sama kihelkonna teisest mõisast)	48	3%
Põhjaeesti keele alalt	41	2,5%
sh Eestimaa kubermangust	10	
Alüksnest ja Koivaliinast	33	2%
Lätlaseks nimetatu või mujalt Läti alalt	32	2%
sh Kuramaalt	10	
Helmest ja Karksist	21	1,3%
Poolakas	16	
Leedulane	9	
Soomlane	3	
Sakslane	2	
Rootslane	1	

Kui seada siia kõrvale Oleg Roslavlevi statistika sama revisjoni kohta, siis tema on eraldi esitanud neli piirkonda: 1) Laiuse lossipiirkond, 2) ülejäänud Põhja-Tartumaa, 3) Lõuna-Tartumaa ilma Võrumaata, 4) hilisem Võrumaa. Minu statistika katab Roslavlevi kolmandat ja neljandat gruppi, kuid on mõnes osas veidi detailsem.

Olulise erinevusena toon välja, et Läti naaberlaid Koivaliina ja Alüksne (sks Marienburg) päritolu talupoegi ei usaldanud ma automaatselt lätlaste hulka liigitada, vaid jätsin selle eraldi rühmaks, ehkki nende hulgas oli tõenäoliselt ka keele poolest lätlasti. Helder Palli detailne uurimus Rõuge kihelkonna rahvastiku kohta pisut hilisemast ajast, 17. sajandi teisest poolest näitab, et ka siis elas Alüksne, Opekalna ja Koivaliina kihelkonnas päris arvukalt talupojaperesid, kes olid kiriklikult seotud Rõugega ja nendest suurem osa olid tõenäoliselt lõunaeesti-, mitte lätikeelsed pered. Ka abiellumine Rõuge kihelkonna ja laiemas mõttes Alüksne piirkonna inimeste vahel oli sellel perioodil levinud, selgelt rohkem kui abiellumine ükskõik millises muus suunas (Palli 1973: 106–107, 123–125). Uuemad uurimused, eriti arheoloogia alal, näitavad, et selle piirkonna rahvastik, niinimetatud Adsele maarahvas oli varasema pika perioodi jooksul erineva kultuuriga nii põhjapoolsest Võrumaa kui lõunapoolsest tüüpiliselt latgalipärasest kultuurist (vt nt Valk ja Laul 2014: 180–187). Seega tasuks neid ka rändestatistikas eraldi vaadelda. Nagu näha, on ränne sealt Lõuna-Tartumaa alale enne 1627. aastat olnud küllalt harilik, mahult umbes sama suur nagu kogu muult Läti alalt kokku.

Roslavlevi statistika 1624–1627 revisjoni kohta näitab, et venelaste või usulise kuuluvuse pärast venelasteks nimetatute ränne Põhja- ja Lõuna-Tartumaale oli homogeenne: kaheksa perekonnapead suhteliselt väikeses Laiuse piirkonnas, mujal Põhja-Tartumaal 44, Lõuna-Tartumaal 41 ja Võrumaal 38. Seevastu kõigi lätlaste ja praeguse Läti alalt tulnute levimine põhja poole Ema-jõge oli olnud vähene: Põhja-Tartumaal vaid neli lätlast; võrdluseks: Lõuna-Tartumaal oli 32 ja Võrumaal 31 lätlast pärit perekonnapead. Põhja-Tartumaal oli teisalt küllaltki palju Virumaalt tulnud talupoegi – 25. Lõuna-Tartumaale oli neid jõudnud kolm ja Võrumaale polnud jõudnud mitte ühtegi. Lõuna-Tartumaal oli üsna palju Helme ja Karksi piirkonnast tulnud talupoegi – 19,

kaugemal idas hilisemal Võrumaal ainult kolm. Soomlaste sisse-rännet, mis kogus hoogu järgmise, 1638. aastal tehtud revisjonini, esindasid esialgu põhja pool Emajõe neli ja lõuna pool kolm soomlast (Rev 1624/27: 182).

Olgu võrdluseks Roslavlevi koondandmed kogu Tartumaa (koos hilisema Võrumaaga) kohta 1624–1627 revisjoni põhjal (vt tabel 2).

Tabel 2. Oleg Roslavlevi statistika 1624–1627 revisjoni perekonnapeade päritolu kohta (Rev 1624/27: 182)

Põlised talupojad	1083	53,1%
Tartumaalt	205	10,1%
Võrumaalt	119	5,9%
Mujalt Eestist		6,8%
Päritolu teadmata	244	12%
Kõik eestlased kokku	1788	87,9%
Venelased	131	6,5%
Lätlased	67	3,1%
Muud	50	2,5%

Regiooni sees rännanud uute talupoegade pärinemine rohkem Tartumaalt ja vähem Võrumaalt (tabelis 2) seletub statistiliselt Tartumaa kihelkondade mitmekordse arvuga Võrumaaga võrreldes. Kui minna üksiku kihelkonna tasemele, siis olid minu vaadeldud toleaegsel Lõuna-Tartumaal kõige korduvad uustulnukate päritolukihelkonnad Räpina (21), Põlva (19), Vastseliina koos Haanja mõisaga (20) ja Sangaste (20). Kümme talupoega muudes kohtades pärines Mõniste mõisast (Hargla kihelkond). Selline muster ongi ootuspärane. Lõuna-Tartumaa keskuspiirkonnad olid sõja, näljahäda ja taudide hävitustöö tulemusena üsna tühjad ning nüüd, kui seal leidis palju vaba talumaad, oli pigem ülekaalus liikumine vähem viljakalt ääremaalt keskustesse.

Leidus mõisaid, kus revisjoni konstateeringu kohaselt elasid vaid pärustalupojad. Need olid Kasaritsa, Saaluse, Viitina, Tsooru ja Pindi Rõuge kihelkonnas ning Poka mõis Võnnu kihelkonnas. Mõni üksik sisserändaja oli Lõuna-Tartumaa mõisates Ulilas ja Aakres. Loomulikult tuleb väitesse, et kõik on pärustalupojad,

suhtuda allikakriitiliselt. Nendeski mõisates võis olla hiljuti tulnud sisserändajaid, aga kui kõik olid maksuvõime mõttes juba võrdsustatud, siis ei olnud vahet, kas mainida talupoja päritolu kohta või mitte.

Talupoegade päritolu kirevuse poolest paistab silma Kuigatsi mõis (Sangaste khk): kolm talupoega praegusest Lätist Härgmäelt, poolakas Masuuriast, lätlane, leedulane, kuralane, viis talupoega mujalt Lõuna-Eestist. Mõis oli olnud Poola ajal jesuiitide käes (Rev 1624/27: 160).

Kavandu, hilisema nimega Kammeri mõisa (Kambja khk) kõik neli talupoega olid uued ja samast kandist – kaks Mõnistest, üks Trapenest (Läti), üks Vana-Roosast (Rev 1624/27: 115). Siin on näha rändemustrit, kus üks väike mõis on täielikult tühenenud, sinna tulnud uus talupoeg on juurde kutsunud tuttavaid inimesi oma kodukandist või on tulnud ka korraga. 1638. aastaks on rändemustrite pilt edasi arenenud. Sellel ajal juba Palupera mõisa alla kuuluvasse Kavandu külla on lisandunud veel üks Koivaliina taustaga mees. Iduste küla Vana-Roosa päritolu Hinti on nüüd nimetatud venelaseks; külas elab veel üks äsja tulnud venelane Teppan ja üks Karksi tulnu, kes olevat siin olnud juba Poola ajal. Palupera mõisa teise kandi Salu külas (*Sallow*) elas 1627 üks Helme kihelkonnast Hummulist tulnud talupoeg, 1638 on lisandunud üks Karksi mees. Mõisa teistes külades on veel mitu Karksi tulnut. (Rev 1638: 91–92)

Miks Iduste Hint, Vana-Roosast pärit, oli „venelane“? Siin on võimalik näha seost Vana-Roosa kuulumises 1560–1582 Petseri kloostrile läänistatud maade hulka Moskva tsaaririigi võimu all (Selart 2016: 90–93). Võimalik, et tema kodukohas tähendaski see vene õigeusu vastuvõtmist ja religioosset identiteeti ka järgmises põlvkonnas.

Järgmise, 1638. aasta maarevisjoni kohta tehtud kõige üldisem statistika annab tolle aja suure Tartumaa (koos Koivaliina khk eestlastega asustatud alaga) perepeade arvuks 1974 ja eestlaste arvuks 1579 ehk 80%. Venelasi või usu pärast venelaseks nimetatuid oli võrreldes eelmise revisjoniga rohkem, 199 ehk 10,1%. Lätlaseks liigitati selle revisjoni statistikas 148 perepead (7,5%). Talupoegade hulgas oli ainult 16 poolakat, 15 soomlast, 8 sakslast, 5 leedulast ja 4 rootslast (Rev 1638: XXI–XXII). Selles

revisjonis tundub talupoegi peaaegu igas külas olevat kirja pandud selgelt rohkem kui 1624–1627, aga ilmselt tekitab Roslavlevi ja Tenderi erinev loendamismetoodika perepeade koguarvuks lähedased arvud: 1627. aastal – 2036 ja 1638. aastal 1974. Nii või teisiti on 1638. aasta tulemustes märgatavalt kasvanud kaks arvu – venelasteks (131 > 199) ja lätlasteks (67 > 148) liigitatud. Võib-olla mängis siin oma osa peale vastavate tunnustega talupoegade lisandumise vahepealsetel aastatel ka mingi muutus revisjoni tarbeks küsitlemise metoodikas. On ju näha, et Iduste küla ainus talupoeg 1627. aastal, *Hinte*, tulnud Vana-Roosast, ei ole siis veel venelaseks liigitatud (Rev 1624/27: 115).

Kui haarata 1638. aasta revisjonis Tartumaale juurde ka Viljandi- ja Pärnumaa, siis näevad kogu eestikeelse Liivimaa kohta statistikat teinud Heldur Palli andmed välja sellised: 712 taluperes ehk 15,8 protsendis kõikidest peredest oli perepeaks mitte-eestlane. Nendest oli venelasi 341, soomlasi 202, lätlasi 111, poolakaid 24 (Palli 1996: 52). Lätlaste arvus peab Palli olema eksinud, sest 148 lätlast ainult Tartumaal (revisjoni statistika Tenderi järgi) ja 111 Tartu-, Viljandi- ja Pärnumaal (Palli järgi) ei saa kuidagi klappida. Võimalik, et Palli on ära vahetanud lätlaste ja soomlaste arvu, aga võib-olla on põhjus milleski muus. Isegi juhul, kui soomlaste arv oleks 111, tähendaks see silmapaistvalt ebavõrdset jaotumist regiooniti, sest Tartumaale oli soomlasi jõudnud vaid 15 ja hilisemal Võrumaal elas omakorda ainult kolm soomlaseks nimetatud peremeest (kõik Kirumpää lossi piirkonnas).

3. Isikunimed päritolu näitajana

Nagu öeldud, ei ole 16. sajandi revisjonides talupoegade päritolu kohta süsteemselt eraldi märkusi tehtud. Siiski võiks vaadelda, kuidas mõned hästi teada elanike asendumised paistavad välja talupoegade nimede üldpildis. Miikse küla kohta Vastseliina linnuse külje all kirjutab 1563. aasta ürik, et seal olnud üheksa talu on maha põletatud ja vanad elanikud osalt tapetud, osalt vangi viidud. Uusi elanikke on külas viis: *русакъ Иванко Федотовъ, чюхно Кучекъ Клаусовъ, Петрушка Ратаевъ, Андрюшка Михайловъ сынъ Дымовъ, Симанъ чюхно Петровъ* (Selart

2016: 67, 68). Tshnaadeks nimetatud uute talupoegade nimed on selgelt vanaliivimaalikud, ainult vormiliselt venepäraseks muudetud – *Klausse Kuutsik ja *Piitre Siiman. Seda tüüpi on selles ürikus enamiku talupoegade nimed Vastseliina ja Rõuge külates.

1588. aasta Poola revisjonis on antud edasi teade, et Miikse küla elanikud on põgenenud Venemaale ja 1583–1584 (juba Poola ajal) on tulnud uued elanikud. Nende nimed on *Hans Swinin, Hinth Skalbali, Andrus Thias, Piep Walow, Patuta, Konosko Chwiedorow, Jakub Moskal, Iwasko Prochnow, Jan Krakowianin, Pietrussa Kimaliow, Piotr Radowiew, Andrus Payge, Lawro Tholmacz* (PA I: 29). Elanike pilt külas on nüüd palju kirevam. Üks elanikest *Piotr Radowiew* on ilmselt sama, kes 1563 *Петрыука Патаевъ*, nii et täielikust elanike vahetumisest ikkagi kõnelda ei saa. Kaks lisanime, *Moskal* ja *Krakowianin*, näitavad, et neid peeti väljastpoolt tulnuteks, Moskooviast ja Krakówi regioonist. Lisanimi *Tholmacz* tähendab tõlki. Enamik lisanimedest on slaavi keelte pärased, kuid *Thias* seostub ilmselt lõunaeesilise *Tiastō* 'tihaste' lisanimega. *Kimaliow* ei pruugi olla algupäraselt lõunaeesiline nimi, kuid see on kõige esimene lisanime *Kimalasō* esinemine, siit edasi rännanud nimest võiks olla alguse saanud Misso kandis paiknev *Kimalasō* küla nimi (1627 *Кувалеhm*). Lisanime *Skalbali* võiks pidada lätipäraseks, vrd *skalbis* 'terav, kare', *skalbe* 'iiris, võhumõõk'. See on perekonna- ja talunimedes (*Skalbes*) laialt levinud element, esineb ka eesnimena *Skalbis* (Siliņš 1990: 393).

Tabina, millest Venemaa võimu perioodil tehti kirikuküla, muutus 1563. ja 1588. aasta vahel elanikkonna poolest põhjalikult. 1563 olid peremehed *Андрусъ десятникъ Пепов, Антнь Андрусовъ, Кала Андрусов, Петръ Андрусовъ, Антъ Лаврецовъ*, vend, *Андрусъ, Милихъ Мартыновъ*, poeg *Юропа, Павликъ Яковлевъ, Нсаръ сынъ Янусовъ да сынъ его Милехъ, Якушь Янусовъ, Янъ Мартиновъ* (Selart 2016: 63–64). Põhimõtteliselt võisid kõik kümme peremeest olla eestlased. Kümnest kuue puhul on nende nimi nii liivimaalik, et muu variant ei tule eriti kõne allagi.

1588 olid peremehed *Lariwon Osnyski, Gladys, Iak Losow, Siodorko, Wasko Karnouch Wiertacz* (pl 'puurija'), *Kiarsnia Matwiesko, Piotr Iogorgow, Mies Thylkow, Papko Andrusow*,

Naum Usak, Piotr brath Iugorczow, Matwiesko na Komorowie, Lothys 'lätlane' na Komorowie, w kniazih niwah Nikipor, Lothys na popowey i diakowoy ziemie (PA I: 35).

Viieteistkümnest vaid neli – *Iak, Kiarsnia, Mies Thytkow* (*Tilga Meos) ja *Papko Andrusow* (*Andrussõ Paap) on nime-dega, mis on selgelt liivimaalikud. Osa eesnimedest, nagu *Sidorko, Wasko, Naum* ja *Nikipor*, on sellised, mis esinesid vaid õigeusu traditsioonis. Lisanimi *Karnouch* (< vn *корноух, корноухий*) tähendab kas 'väikeste kõrvadega, tõlpkõrv' või 'äralõigatud kõrvaga' (Kjuršunova 2010: 251). Nime *Gladys* päritolu on ebaselge, kuid see kõlab baltipäraselt. Kaks lätlast on nimekirjas ilma pärisnimeta, ainult etnonüümiga tähistatult. Kohanimest *Komorowie* 'sääse?', sai hiljem külanimena Kamara ja 19. sajandi alguses tuletati sellest edasi perekonnanimi Kommer.

Petseri kloostrile läänistatud maadel lisandus uustulnukaid ka mujal. Näiteks Pindi mõisa talupoegadel olid 1563. aastal samuti ainult harilikud Vana-Liivimaale iseloomulikud või sellist tõlgendamist võimaldavad nimed, nagu samal aastal ka *Tabinas*. 1588 olid Pindi mõisa peremeeste hulgas aga *Vlas Kalinin, Prosko Chwiedorow, Iwan Czarny, Gawrylko Rusak* (PA I: 35). Kõigi nelja lisanimed on slaavipärased, sealhulgas *rusak* (*русакъ*), millega märgiti nii 1563. kui 1688. aasta allikas etnilist venelast.

4. Kust on pärit kaugemalt toodud nimed?

1627 on Võõpsus kirja pandud *Woytek, Weisrusse* 'valgevenelane'. Samal ajal on elanud sealsamas Räpina mõisas Taalnitsas *Woyka Peter* ja Võukülas teine *Woyka Peter* (Rev 1627: 69–70). Lisanimi *Võika* ongi Räpina puhul vanem, võimalik, et isegi eelkristlikust läänemeresoome isikunimest pärinev. Samas, läänetslaavi *Wojtek* on andnud muid nimesid Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal: külanimi *Voika* (Nõo), talunimi *Voitka* mitmel pool; *Voitka* lisanimel põhinevad perekonnanimed on *Voitka, Voites* ja *Voitik* (EKNR: Voika, Võika).

1627 elas Koivaliina mõisa piirkonnas Taheval *Sopkat* (Rev 1624/27: 97). 1638 on Taheva talupoja päritolu täpsustatud: *Sopka, ein Podolier* 'Podoolia päritolu (prg Loode-Ukraina)',

Saru mõisas elas *Sopka Andres*, tulnud Koivaliinast (Rev 1638: 210, 222). Tema lisanimel põhineb Saru küla `Sopka talu nimi.

Tekkeloo poolest hämaraks jääb Vana-Antsla mõisa (Urvaste khk) Põrtusõ küla nimi, millel on keskeuroopalik ilme. 1627 on mainitud juba *Portus kuella*, mis on 4,5 adramaad ehk küllalt suur ja sellel ajal tühi (Rev 1624/27: 106). Varasemad revisjonid sellist külanime ei maini, see võis olla siis ka tühi või seda võidi lugeda Kobela küla osaks. Nime aluseks on tõenäoliselt Bartholomeuse mugandus *Bartoš* (kasutusel näiteks Tšehhis ja Slovakkias), ungari kirjaviisis *Bartos*, poola kirjaviisis *Bartosz*. Samas revisjonis on Antsla mõisas kasutatud teistsugust Bartholomeusel põhinevat eesnimetu *Bartelt*. Kuid Vana-Roosa mõisas (Rõuge khk) on 1627 kirja pandud *Ansill, Russe, sein Brud Bartoss* (Rev 1624/27: 95). Nimemugandus oli veel 17. sajandil ka meil levinud, selle kandja võis olla pärit ükskõik kust Poola mõjudega alalt. Vana-Antsla külanimele aluse pannud isik pidi elama palju varem, enne Liivi sõda.

5. Vene-, poola- ja lätipärastest nimedest

Vene õigeusu päraseid nimesid on Võru- ja Lõuna-Tartumaal päris palju, mis johtub osalt ka sellest, et nendest kujunesid luterlike talupoegade tavalised eesnimed. Tasub tähele panna, et need ei mugandunud mitte niinimetaud kalendrinimedest, vaid laenati vene (ka valgevene) suulisest pruugist, kus nimed olid juba lühenenud ning murde- ja suupäraseks muutunud. Selliseid nimekuju-sid nimetatakse käibeformideks. Eesti keeles võis mugandumine jätkuda. Selle kohta vaata üksikasjalikumalt Saar 2016a. Allpool on mõned näited kõige harilikumatest õigeusu- ja slaavipärastest nimedest Võru- ja Lõuna-Tartumaal. Vene keeles esinevate käibeformide kuju on esitatud Superanskaja 2010 abil.

- kn (kohanimi) *Ivaski*, pn (perekonnanimi) *Ivask* < *Ivaška* (*Ива́шка*) lähtenimest *Ivan*.
- kn *Vaaske*, pn *Vaask*, osaliselt pn *Vask* < *Vaška* (*Ва́ська*) lähtenimest *Vassili* või *Vaška* (*Ва́шка*) lähtenimest *Ivaška*.

- kn *Karaski*, pn *Karask* < *Garaška* (*Γαράσκα*) lähtenimest *Gerassim*.
- kn *Kriisa*, pn *Kriisa*, *Kriis*, *Kriiska* < *Griša* (*Γρίσα*), *Griš* (*Γρίσι*), *Griška* (*Γρίσκα*) lähtenimest *Grigori*.
- kn *Oleski*, pn *Olesk* < *Oleška* (*Ολέσκα*), mis on loodevene, valgevene ja ukraina kuju lähtenimest *Aleksei*, harva lähtenimest *Oleg*.
- kn *Leoski*, pn *Leosk*, *Leuska* < *Ljoška* (*Λιέσκα*) lähtenimest *Aleksei*, harva *Leonid*.
- pn *Onoper*, pn *Oper*, kn *Nopri*, pn *Nopri* < *Onopri* (*Ονόπρι*) lähtenimest *Onufri* (*Ονούφρι*).
- kn *Tepo*, pn *Teppo*, *Teppan*, *Tepandi* < lähtenimest *Stepan*.
- kn *Tepaski*, pn *Tepaskind*, *Tepaskent* < *Stepaška* (*Στεπάσκα*) lähtenimest *Stepan*.
- kn *Timo*, pn *Timmi*, *Timmo* < lähtenimest *Timofei*.
- kn *Timuski*, pn *Timusk* < *Timoška* (*Τιμούσκα*) lähtenimest *Timofei*.
- kn *Troska*, pn *Troska*, pn *Tross* < *Troška* (*Τρόσκα*) ~ *Troša* (*Τρόσα*) lähtenimest *Trofim*.
- kn *Vadsa*, *Vatsa* < *Vjatsa* (*Βιάσα*) lähtenimest *Vjatšeslav* või *Vatsa* (*Βάσα*) lääneslaavilikust lähtenimest *Václav*.

Poolapärased nimedes võib jagada kaheks: a) selgelt Poolast saadud nimed, b) poolapärase häälduse mõjul kujunenud nimed. Esimesse rühma kuulub mõisnik Stanisław Rogoziński nimest saadud *Rogosi*, külanimi *Lakovitsa* (1721 *Plakowice Jaan*), vrd Sileesia mõisanimi *Plakowice* (sks *Plagwitz*) tänapäeva Poolas. Poolapärased on ka 4. peatükis mainitud *Wojtek*'il põhinevad nimed *Voitka* jm, kuigi tänapäeva poola keele levinuim nimekuju *Wojciech* (c-ga teises silbis) ei olnud siis veel Lõuna-Eestisse jõudnud.

Häälduse põhjal poolapärane kohanimi on näiteks *Missó*. 1688 on mainitud *Witka Miska Semman*, aga tänapäevane k-d mitte sisaldav nimekuju on pigem poola *Misio* [miš'o] lähtenimest *Michail*. *Niidsiku* ~ *Niitsiku* ~ *Niitsko* (1627 *Nyczigk Peter*) nimi on võrreldav poola hüüdvormiga *Nycz* lähtenimest *Nikolai*. Niidsiku nimes on sellele liitunud *ik*-deminutiivsufiks, vrd slovaki *Ničik* (Saar 2016b: 25). Poolapärase häälikkujuga perekonna-

nimed on näiteks *Märtsin* ja *Mertsina* (1826 *Merzin* ja *Merzina*), vrd poola *Marcin* kui *Martinuse c*-ga vorm.

Läti päritolu nimedest on varem käsitletud keeleliselt lätipäraseid nimesid nagu Puspuri ja Vaarkali. Puspuri (1627 *Puss Puhr*) piltlik tähendus on 'poolevakane' ja Vaarkali tuleb arvatavasti sõnast *varkalis* 'vasesepp'. Külanime Vakari puhul on pärinemine läti sõnast *vakars* 'õhtu, läänekaar' pigem kahtlane (EKNR: Puspuri, Vaarkali, Vakari).

Üks faktiliselt Lätist pärinev nimepesa on Rammuli. 1627 oli Varbusel (Põlva khk) *Ramel Peep*, lätlane (Rev 1624/27: 58). 1638 oli Varbusel *Rammell Peter*, Metste külas (Põlva khk) *Rammell Andres*, Vana-Pranglis (Kambja khk) *Ramoll Hansz* (Rev 1638: 138, 141, 302). Edasine levik laienes, perekonnanimed *Rammul* ja *Ramul* pandi juba mitmel pool Lõuna-Eestis. Metste Rammuli lisanime alusel pandi lisaks veel perekonnanimi *Rammo*, kuid sellel nimel on ka teisi algkodusid ja lähtenimesid.

Rammuli nime keeleline päritolu pole täiesti selge, kuigi läti päritolu on usutav. Riiast ja Kuramaalt on 1582 registreeritud nimed *Ramelis*, *Rammele*. Ramelist peetakse vanaks läti omakeelseks nimeks, vrd lt *rāms* 'rahulik' (Siliņš 1990: 268). Teine võimalus on, et Rammul pärineb vene eesnime rahvalikust kujust, kus rõhutu silbi *-o* hääldub *a*-na, näiteks *Romul* (*Ромул*) või *Romulja* (*Ромуля*), viimane võib olla ka *Romani* hüüdvorm. Enam levinud kujul hääldub *Romul* (< ld *Romulus*) vene keeles küll rõhuga esisilbil *Рóмул* (Petrovski 2005: 241, 242).

Kokkuvõte

Lõunaestikeelsel Lõuna-Tartumaal, mille osa oli kuni 1783. aastani hilisem Võrumaa, oli rahvastiku vähenemine sõdade perioodil 1558–1625 mõnevõrra teistsugune kui Kesk-Eestis ja muudes Eesti piirkondades. Vene-Liivimaa sõja otsene tegevus kestis siin lühikest aega. Mõnes kohas, näiteks Vastseliinas ja Rõuges, saab võrrelda taluperemeeste arvu Vene võimuperioodi alguses (1563. aasta) ja järgneva, Poola võimuperioodi kuuendal aastal (1588. aasta). 1588. aasta revisjonis on peremehi kirja pandud tunduvalt

rohkem. Nende hulgas on enam ka võõrsilt sisse rännanud talupoegi.

Rahvastiku kasv jätkus Poola aja esimesel perioodil 1582–1600. Paljudes Lõuna-Tartumaa kohtades saavutas see tipu 1601. aastal, mil inimeste hulk oli ilmselt võrreldav inimeste arvuga enne Liivimaa sõda. Ülesharitud maad oli sellegipoolest vähem ja talu keskmine suurus vähenes, sest veoloomade, hobuste ja häregade arvu ei suudetud nii kiiresti kasvatada (Eesti ajalugu III: 159).

Poola-Rootsi sõja 1600–1611 algusaastate 1600–1611 mõju oli rahvastikule eriti hävitav, sest sõjategevusele liitus ikaldus 1602. ja 1603. aastal ning katk 1603–1604. See oli Lõuna-Tartumaa ajaloo suurim rahvastikukatastroof, kus talupoegadest jäi alles neljandik, kohati viiendik või veelgi vähem. Sellele järgnes pikk madalseis, rahvastik hakkas normaalses tempos kasvama alles 1640. aastatel.

Inimeste vähesus ja vaba maa kättesaadavus soodustas rännet ja sisserännet. Varem avaldatud uurimustest veidi erinev analüüs käesolevas artiklis näitas järgmisi tulemusi. Kõige olulisemaks jäi ränne Lõuna-Tartumaa sees, kusjuures rohkem rännati lõunapoolsest perifeeriast keskuste suunas. Sisserände tänapäeva Lätist võib jagada kaheks: aktiivne ränne Alüksne piirkonnast ja vähem aktiivne mujalt. Ränne Venemaalt oli olemas, kuid venelasteks nimetatute hulgas pidi olema suur osa mittevenekeelseid, sisuliselt kohalikke talupoegi. Kõik nad ei pruukinud olla isegi Liivimaa piirist ida pool paiknevalt Setomaalt, vaid võisid olla ortodoksi usku pooldavad talupojad sellesama Lõuna-Tartumaa mõnest teisest piirkonnast. Sisserände iseloom piirkonniti oli erinev, näiteks uustulnukad tänapäeva Lätist ei jõudnud Põhja-Tartumaale, uustulnukad Põhja-Eestist ei jõudnud Lõuna-Tartumaale, uustulnukad Karksist ja mujalt tänapäeva Mulgimaalt ei jõudnud Lõuna-Tartumaa idaossa.

Varasem, 16. sajandi lõpu sisseränne näib olevat lähtunud rohkem slaavi keelte ja Läti alalt. Kohati näitavad lisanimed sisserännet päris kaugelt, näiteks lisanimi *Moskal* 'moskvalane' tavalise *Rusak* 'venelane' kõrval või lisanimi *Krakowianin* 'krakovlane'. Üsna paljusid talupoegi on nimetatud *Lothys* 'lätlane'. Talupoegade eesnimede hulgas oli järjest rohkem ainult ortodoksi

traditsiooni kuuluvaid ristinimesid või nende mugandusi, näiteks *Konosko, Lariwon, Naum, Nikipor, Sidorko* ja teised. Sellised nimed nagu *Woytek* ja *Bartoss* viitavad nime ülekandumisele Kesk-Euroopa eesnimetraditsioonist, kuid ei tõenda otseselt, et nimekandjad ise oleksid nii kaugelt tulnud.

Paljud venepärased nimed laenati uustulnukatelt kohalike (luterlike) talupoegade eesnimedeks, mida kasutati aktiivselt vähemalt 17. sajandi lõpuni ja kauemgi. Sellepärast on see kihistus andnud küllaltki arvestatava osa Võrumaa ja Lõuna-Tartumaa talunimedest, muudest kohanimedest ja 19. sajandi alguses pandud perekonnanimedest.

Poolapäraseid nimesid ei laenatud palju. Osa nendest on hästi äratuntavad, näiteks *Plakowice* > *Lakovitsa*. Osa puhul on mõne hariliku kristliku isikunime poolapärase kuju parim seletus nüüdisaegse eesti kohanime jaoks, näiteks *Missó*, vrd pl *Misio*; *Niidsiku*, vrd pl *Nycz*.

Lätipäraseid nimesid on veelgi raskem kindlaks teha, kuigi Läti alalt tulnud sisserändajaid oli palju. Eestlased ja lätlased jagasid suures osas samasugust, alamsaksa- ja saksamõjulist isikunimevara ja häälduse tänapäevaseid erinevusi ei ole 16. ja 17. sajandi kirjapanekutest sugugi näha. Kui nimekandja tulemise kohta Läti alalt on tõendeid, võib ka mõne mitut tõlgendamisvõimalust pakkuva isikunime puhul just läti etümoloogia parimaks osutada, nagu on näha artiklis analüüsitud *Rammuli* puhul.

Keelelühendid

ld – ladina keel

lt – läti keel

pl – poola keel

vn – vene keel

Kirjandus

Ainsaar, Mare 1997: *Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Eesti ajalugu III** = Enn Küng, Margus Laidre, Ivar Leimus, Aivar Pöldvee, Anti Selart, Marten Seppel, Kai Tafenau, Ülle Tarkiainen, Enn Tarvel. *Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Tartu 2013.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. *Eesti kohanimeraamat*. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2016. Veebiväljaanne: <https://arhiiv.eki.ee/dict/knr/>. 2018.
- Kjuršunova, Irina 2010** = Кюршунова, И. А. *Словарь некалендарных личных имен, прозвищ и фамильных прозваний Северо-Западной Руси XV–XVII вв.* Санкт-Петербург 2010.
- PA I** = *Polnische Akten I. 1582–1591*. Hrsg. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 5. München 1970.
- PA II** = *Polnische Akten II. 1586–1616*. Hrsg. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 7. München 1973.
- PA IV** = *Polnische Akten IV*. Hrsg. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 6. München 1973.
- Palli, Heldur 1973**: Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. – *Ajaloolise demograafia probleeme Eestis*. Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia ajaloo instituut, lk 63–131.
- Palli, Heldur 1996**: *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Petrovski, Nikandr 2005** = Петровский Н. А.: *Словарь русских личных имен*. Более 3000 единиц. 6-е издание, стереотипное. Москва, Русские словари, Астрель. (Esmaväljaanne 1966).
- Rev 1601** = *Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. Hefte zur Landeskunde Estlands*. Heft 3 Herausgeber: Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram 1967.
- Rev 1624/27** = *Das Dorpater Land 1624/27*. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 1 Herausgeber: Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram 1965.

- Rev 1624 PL** = *Das Pernauer Land 1624*. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 2. Herausgeber: Oleg Roslavlev. Wolfratshausen-Waldram 1967.
- Rev 1638** = *Liivimaa 1638. a maarevisjon Eesti asustusala I Kaaguosa*. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused Nr. 1 (7). Tartu 1941.
- Rev 1638 PL** = *Die Revisjon Livlands 1638. Estnisches Siedlungsgebiet II*. Herausgeber: Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 4. München 1969.
- Saar 2016a** = **Saar, Eva 2016**: Vene õigeusu eesnimed vadja, isuri ja seto keeles. – *Emakeele seltsi aastaraamat* 61(2015), 167–186. doi:10.3176/esa61.08
- Saar 2016b** = **Saar, Evar 2016**: Rõuge ja Vastseliina talupoe-gade eesnimed XVI ja XVII sajandil. – *Õdagumeresuumlaisi nimeq. Võro Instituudi toimõndusõq* 30. Võro, 11–56.
- Seppel, Marten 2014**: 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal, I: kronoloogia, ikalduse ulatus ja sissetulekute langus. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2, 33–49.
- Siliņš, Klāvs 1990**: *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga, Zinātne.
- Superanskaja, Aleksandra 2010** = Суперанская Александра Васильевна: *Словарь народных форм русских имен*. – Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ“.
- Valk, Heiki, Silvia Laul 2014**: *Siksälä kalme I. Muistis ja ajalugu*. Tartu, Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia osakond.

Evar Saar: 16.-17. aastagasa Lõunõ-Tartomaalõ tulõjaq ja näide jälõq nimmin

Lõunõeestikiilisel Lõunõ-Tartumaal, mink osa oll' kooniq 1783. aastagani illatsõmb Võromaa, oll' rahva veidembäsjäamine sõsõto aol 1558–1625 ütsjago tõistsugunõ ku Kesk-Eestin ja muin Eesti piirkunnõn. Vinne-Liivimaa sõa tapõlusõq käveq tan lühkeist aigo. Mõnõn paigan, näütüses Vahtsõliinan ja Rõugun, saa võrrõl-daq taloperremiichi arvo Vinne ao algusõn (1563) ja perrätulõva Poola ao kuvvõndal aastagal (1588). 1588. aastaga revisjonni om

kirjä pant perremiihi hulga inämb. Noidõ hulgan om inämb ka muialt sisserännänüid talopoigõ.

Rahvaarv nõssi edesi Poola ao edimädsen otsan, 1582–1600. Pallõdõn Lõunõ-Tartomaa kotussin joud' tuu nõsõminõ kõgõ korgõmbas 1601. aastagal, ku inemiisi hulk oll' arvadaq inämb-vähäm säänesama, miä tuu oll' olnuq inne Liivimaa sõta. Ülesaritut maad oll' tuugiperäst veidemb ja talo keskmäne suurus jäi vähämbäs, selle et vioeläjide, hobõsidõ ja härgi arvo es saiaq nii kipõstõ kasvataq (Eesti ajalugu III: 159).

Poola-Roodsi sõa 1600–1611 alostusaastidõ mõjo oll' rahvalõ esiqeränis tapva, selle et sõatapõluisilõ tull' mano ikelüs 1602. ja 1603. aastagal ja katsk 1603-1604. Tuu oll' Lõunõ-Tartomaa aoluun kõgõ suurõmb rahvahäötüs, kon talopest jäi ello õnnõ 1/4, kotussidõ 1/5 vai viil veidemb. Toolõ perrä tull' pikk matalsais, rahvaarv nakka-as harilikku muudu kasuma inne, ku 1640. aastil.

Et inemiisi oll' veidüq ja vapa maad hulga, tuu tougas takast rändämist ja sisserändämist. Varrampa avaldõduisi uurmiisi veidükese tõistmuudu analüüs seon artiklin, näüdäs järgmäidsi tulõmuisi. Kõgõ tähtsambäs jäi rändämine Lõunõ-Tartomaa seen, tuu man rännäti inämb maa lõunõveerist keskuisi poolõ.

Sisserändämise täämbädse päävä Lätist või jakaq katõs: aktiivnõ rändämine Alüksne kandist ja veidemb aktiivnõ muialt. Rändämine Vinnemaalt oll' olõman, a tuu man vindläisis kutsutuisi siän pidi olõma suur jago mittevinnekeelitsit, sisulidsõlt paigapääilitsit talopoigõ. Nuug es pruugiq tullaq esiki kõik Liivimaa piirist hummogu puul olõvalt Setomaalt, a võisõq ollaq õigõuso poolõhoitjaq talopujaq taasama Lõunõ-Tartomaa mõnõst tõsõst piirkunnast.

Sisserändämine oll' esiq piirkunnõn esiqsugumanõ, näütüses vahtsõq tulõjaq täämbädse päävä Lätist es jovvaq Põh'a-Tartomaalõ ja vahtsõq tulõjaq Põh'a-Eestist es jovvaq Lõunõ-Tartomaalõ. Karksist ja muialt täämbädse päävä Mulgimaalt tulõjaq es jovvaq Lõunõ-Tartomaa hummogujakko.

Varrampa, 16. aastagasaa lõpun, paistus ollõv sisse rännät inämb slaavi kiili ja Läti alalt. Kotussidõ näütäseq lisanimeq sisserändämist peris kavvõst, näütüses lisanimi Moskal 'moskvalane' hariligu Rusak 'vindläne' kõrval vai lisanimi Krakowianin 'krakowlanõ'. Peris pallõsit talomihi oll' nimmat ku Lothys

'lätläne'. Talomiihi edenimmi siän oll' kõrrast inämb õnnõ õigõuso kombõ perrä ristinimmi vai noidõ muganduisi, näütüses Konosko, Lariwon, Naum, Nikipor, Sidorko jt. Säantseq nimeq nigu Woytek ja Bartoss näütäseq nime tulõmist Kesk-Õuruupa edenimeperimüesest, a näütä-äi õkvalt, et nime kandjaq esiq olõsiq nii kavvõst peri.

Pallõq vinneperätsist nimist lainadiq vahtsilt tulõjilt paigapää-litside (lutõriusoliidsi) talomiihi edenimis, midä pruugiti aktiiv-sõhe vähämbält 17. aastagasaa lõpuni ja kavvambagi. Tuuperäst om taast nimekihist peri peris hulga Võromaa ja Lõunõ-Tartomaa talonimmi, tõisi kotusõnimmi ja 19. aastagasaa alostusõn pantuusi perrenimmi.

Poolaperätsit lainatuusi nimmi olõ-õi pallõ. Mõni noist om häste ärq tundaq, näütüses Plakowice > Lakovitsa. Osa puhul om mõnõ hariligu ristiussõlidsõ inemisenime poolaperäline kujo kõgõ parõmb seletüs seoilmaaisõlõ eesti kotusõnimele, nt Misõo, kq pl Misio; Niidsigu, kq pl Nycz.

Läti muudu nimmi om viil rassõmb kimmäs tetäq, kuiki Läti kandist tulnuisi sisserändäjit oll' pallõ. Eestläisil ja lätläisil olliq suurõlt jaolt üttemuudu, alambsaksa- ja šaksamõolidsõq inemise-nimeq, mil vällütlemise täämbädse päävä vaihit olõ-õi 16. ja 17. aastagasaa kirjapanõkiist sukugi nätäq. Ku nimekandja Lätist tulõmisõ kotsilõ om tõõndiid, või ka mõnõ mitund tõlgõndamisvõi-malust pakja inemisenime puhul õkva läti etümoloogia kõgõ parõmb ollaq, nigu om nätäq artiklin kaedu Rammuli man.

Tähüssõnaq: rahvas, rändämine, inemisenimeq, lisanimeq, ko-tussõnimeq

Märksõnad: rahvas, ränne, isikunimed, lisanimed, kohanimed

Evar Saar: Immigrants and their traces in the names of Southern Tartumaa in the 16th and 17th century

In South Estonian speaking South Tartumaa, a part of which was the later Võrumaa until 1783, the population decline during the period of wars 1558-1625 was somewhat different from that in

Central Estonia and other regions of Estonia. The direct hostilities of the Russo-Livonian War lasted only a short time here. In some places such as for instance Vastseliina and Rõuge, the number of farmers can be compared with that at the beginning of the Russian rule (1563) and in the sixth year of the following Polish rule (1588). The 1588 census records considerably more farmers, including also more peasants who have immigrated from abroad.

The population continued to grow in the first period of the Polish rule between 1582 and 1600. In many places in South Tartumaa it reached its peak in 1601, when the number of people was probably comparable to that before the Livonian War. Nevertheless, there was less cultivated land, and the average size of farms decreased because the number of draught animals, horses and oxen could not be increased as rapidly (Estonian History III: 159).

The early years of the Polish-Swedish War (1600-1611) had a particularly devastating effect on the population, as the war was accompanied by the famine in 1602 and 1603 and the plague of 1603-1604. This was the greatest population catastrophe in the history of South Tartumaa, with only one quarter of the peasants remaining, and in places 1/5 or even less. This was followed by a long depression, and the population began to grow at a normal rate only in the 1640s.

The scarcity of people and the availability of free land encouraged migration and immigration. The analysis in this article, which differs slightly from previously published studies, shows the following results. Migration within the South Tartumaa remained most important, while there was more migration from the southern periphery towards the centres. Immigration from modern Latvia can be divided into two: active migration from the Alūksne region and less active migration from elsewhere. There was some migration from Russia, but among those called Russians there must have been a large number of non-Russian-speaking, essentially local peasants. They need not even all have been from Setomaa, east of the Livonian border, but could have been peasants supporting Orthodox religion from another part of the same South Tartumaa. The nature of the immigration varied from region to region; for example, newcomers from present-day Latvia did not reach North Tartumaa, newcomers from North Estonia

did not reach South Tartumaa, newcomers from Karksi and elsewhere in present-day Mulgimaa did not reach the eastern part of South Tartumaa.

Earlier immigration of the late 16th century seems to have originated more from the Slavic-speaking areas and Latvia. In some cases, the bynames indicate immigration from quite far away, e.g. the byname Moskal 'Muscovite' next to the more common Rusak 'Russian' or the byname Krakowianin 'Cracovite'. Quite a few peasants were called Lothys 'Latvian'. Among the first names of the peasants, there was an increasing number of Christian names belonging only to the Orthodox tradition, or variations of these, e.g. Konosko, Lariwon, Naum, Nikipor, Sidorko, and others. Names such as Woytek and Bartoss suggest a carry-over of names from the Central European first name tradition, but do not directly prove that the names themselves came from so far away.

Many of the Russian names were borrowed from the newcomers as first names of local (Lutheran) peasants and were actively used at least until the end of the 17th century and beyond. For this reason, this stratum has provided a fairly significant part of the farm names of Võrumaa and South Tartumaa, other place names, and surnames from the early 19th century.

There are not many borrowed names of Polish origin. Some of them are easily recognisable, e.g. Plakowice > Lakovitsa. In some cases, the Polish form of some common Christian anthroponyms is the best explanation for the modern Estonian place name, e.g. Misõo, cf. Polish Misio; Niidsiku, cf. Polish Nycz.

Latvian names are even more difficult to identify, although there were many immigrants from the Latvian area. Estonians and Latvians shared largely the same set of anthroponyms of Low German and Germanic origin, and the modern differences in pronunciation are not at all apparent in 16th and 17th century records. If there is evidence of the name carrier being an immigrant from Latvia, then for some anthroponyms with several possible interpretations, it is the Latvian etymology that may prove to be most useful, as in the case of Rammul, analysed in the article.

Keywords: population, immigration, anthroponyms, bynames,
place names

Evar Saar
Võro Instituut
Tarto huulits 48
65609 Võro, Estonia
evar.saar@wi.ee

**KUIMUUDU VÕROKÕSÕS SAIA' –
„MIDÄ SA NIISÄÄNEST TEIT,
ET PIDIT ÄR' VÕROLÕ KOLIMA?”**

KADRI UGUR

2022.aastaga paastumaarjapääväl sai mu imä Vaike elo otsa. Tä kuuli Võrol, õkva nigu oll sündinü, elli tä siin kõgõst 15 edimäst aastakka. Viis kuud ildampa olli ma Võro liina elänik. Nigu nipsust, olõ-õs määnestki pikkä märgotamist. Ma olli jo üle 55 ja palas nigu püksinõps, päält tuu viil ilma tüüldä kah. No määne terve mudsuga inemine ummõtõgi kargas viil inne surma tundmalda kotussõn vette? Peris mitu inemist kūssevä viil, et määne hädä vai õnnõtus minno nii kavvõdalõ ai, et ma är' Võrolõ pidi tulõma. Tuu pand mõtlõma, et kas võrokõsõ hindätiidmine sõs tõtõstõ nii matal om, et Võrol elämine tälle nii suur hädä ja nuhtlus tunnus. Tuud asja tulõ lähkembält uuri. A võrokõsõ hindätiidmist saa-ai uuri sammamuudu ku asõsõnno arvo tekstin vai lehmäpiimä sissu. Uurmisviis ja tuu, midä uuritas, piät ütstõsõga kokko klapma.

Etnograafilinõ ja hindäkaehuslinõ uurmisviis ütiskunnatiidüsen

Etnograafilist uurmisviit om ütiskunnatiidüsen pruugit joba päält 100 aastaga (Strömpl, 2014). Suurõmba huu sai sjoo uurmisviis sisse 20. aastagasaa tõsõl poolõl nellä tähtsä är'tundmisõ mõol. Nätti är', et 1) kvantitatiivnõ uurminõ and ütiskunnast pooligu pildi, 2) et tiidüse eetiga ja poliitiga tahtva rohkõmb tähelepandmist, 3) naati rohkõmb luku pidämä narratiivõst, kunstist, emotsioonõst ja inemise kihäst, ja neländäs saadi arvo, et inemiisi ja rühmi hindätiidmine om väega tähtsä (Jones, Adams, Ellis 2013: 25-26). Peris pallõ oll tiidläisi, kink meelest es massa' ütiskunda sukugi uuri', ku säändse tiidüstüü tulemusõ' es anna' mitte midägi elolõ hindäle tagasi. Arthur B. Bochner om märgotanu, et hindäkaehuslinõ uurmisviis and võimalusõ uuri' noid murrit, miä

ütiskunda vaivasõ', niisändse nuka alt, kost paistussõ' ka võimalusõ' mõnõ inemise elo õnnõligumbas vai lihtsämäs tetä' (Bochner 2013: lk 53). Või olla', et kõgõ suurmb mõjo omgi tuul, ku inemine esi'hinnäst vahtsõ nuka alt näge (Allen-Collinson 2013: lk 286).

Etnograafilidsõ uurmisviie üts esi'eräligumb vorm om sotsiaal- ja ütiskunnatiidüisin pruugit autoetnograafilinõ vai hindäkaehuslinõ uurmisviis. Kõgõ lihtsäm om tuud definiiri' nii, et uurja ja uurmisobjekt om üts ja sama inemine, kiä õkva nigu vaeldas prille vai kübärit. Tiidläne lätt mändsegi sotsiaalsõ protsessiga aotlidsõlt üteh vai uur umast elost ütte kimmäst nukka, miä võinu huvvi pakku' ka tõisilõ; tä dokumentiir ja analüüs tsillokõsõ aovaihõga noidsammu johtumiisi, miä timä hindä eloh ette tulliva'. Kaunis sakõstõ omma' nuu' protsessi vai nuka' niisändse', kohe ütski tõnõ tiidläne vai uurmisviis mano ei päse'. Näütüses, kui muudu muutusõ' värski lāsä tegemise' ütismeediän, vai midä tund rassõ meelegaigusõga inemine, ku üts arstirohi tõsõ vasta vällä vahetõdas.

Kõgõ päämine tunnus autoetnograafia man om tuu, et uurmistüü tegijä om üteliidsi ka andmidõ läte'. Tuu tähendäs, et saa kriitilidselt ja refleksiivselt kaia' niisändsit johtumiisi, olokõrdo ja hindätiidmiisi, minkalõ ei päse' statistiga vai ülelugeמיisiga kuigi mano. Hindäkaehuslidsõ uurimisviie valija piät olõma valmis niihäste tuus, et üteli ja samal aol eläs ja reflektiir umma ello, võtt juhtumisõ' ja uma' kogõmusõ' kuigimuudu üles (kirotas, pildistäs, tshkendäs, tege videosit), analüüs ja jaga muu ilmaga. Küländ sakõstõ om hindäkaehuslidsõ uurmisviie pruukja ütiskunnan sändsen rollin, mink kottalõ võissi üteldä' *piiripäälne* vai *esi'eräline*, vai sis om timä ilmakaehus vai elolugu selgele tõistmuudu ku inämbuse uma. Pällõ' teoretigu' omma' nimmanu, et hindäkaehuslinõ uurmisviis and helü noilõ inemiisile, kiä hariligult omma' vait vai sis laskva' hindäst kõnõlda' tõisil vai tõistmuudu.

Mu' uurmistüü man tähendäs tuu, et periselt saa ma õnnõ esi' vällä märki', kui muudu ma Võrolõ kolimist läbi elä, mink pääle mu tähelepandminõ lätt ja mändsit mõttit mullõ päähä tulõ. Inne viil, ku ma periselt pääle naka, või ma jo vällä märki' tsipa lajemba tsihi: ku nuur inemine taht targõmbas saia', sõs piät tä mändsegi ao umast elost elämä muial ku

Võrol. Olkõ tuu sis Tartoh ülikooli man vai hoobis muial ilma pääl. A sõs tulõ tagasi tulla'. Vai sis tiit umah eloh mändsegi kurvi sisse ja tahat Võromaalõ tagasi. Ma kae hinnäst kah nigu tagasitulijat, olkõ no', et paikligõ jaos olõ ma tundmalda inemine. Niipallõ häbemäldä olõ ma külh, et mõtõlda': ku ma uma uurmistüü kõrdapite läbi vii, või vällä tulla' midägi laembat võrokõisi hindätiidmise ja hindäst arvamisõ kottalõ. Kas tuu tiidmine võinu abis olla' ka sis, ku hindäsjäamisest mõtõldas?

Siist tegünes vällä ka päämine kriitiga hindäkaehuslidsõ uurmisviie kottalõ: kas tuu viimate ei olõ' ülearvo subjektiivnõ ja mis taa üte inemise kogemus õks mass. Tuud vika saa kuvõrrakõnõ tasanda' tuuga, ku andmõ' ja analüüsi käük hoolõga ja ausalõ kirjä panda', ja ku uurja esi' om valmis tuus, et edimädse' uurmisküsümüse' saaki-i vastussit. Hindäkaehuslidsõ uurmisviie kõrral om läbisadamisõ vai tsihi muutumisõ oht kõgõ kaunis suur. Takanpuul tulõ juttu ka tuust, mille mu hindä uurmistüü mu' meelest tähtsä om ja mändside protsesse pääle mu tulõmuisil mõjjo võissi olla'.

Hindäkaehuslidsõ uurmismoodu subjektiivsõ' andmõ'

Egä uurmistüü nõud andmiid. Hindäkaehuslidsõ uurmisviie kõrral omma' njoo' päämädselt tiidläse hindä tähelepanõgi' mändsengi vahtsõstesitämist võimaldavan vormin. Sakõstõ pruugitas kirotdõdut vai ülesvõetut pääväkirjä vai pilte, tõnõkõrd ka tsehkendüüsi, ku uurmistüü tsiht tuud nõud. Vahet tetäs ka tuul, kas njoo' ülestähendüse' tetäs õkva mändsegi sündmüse aol vai ildampa, meelenpidämise perrä. Perämädsel kõrral piät analüüsi aigu arvõstama tuuga, et meeleepidämise ei olõ' nii tävvelik nigu nt video, a tõsõ kundi päält kaiõn om ildampa tettüisi märkmide man joba osa analüüsist tettü. Ku uurmisõ all om mõni pikemb protsess, sis om arvada', et tiidläse tajo nakas tähelepanekit sortma: mändsitki asju pandas terätsehe tähele ja tõsõ' jääse' kuuldmalda-nägemäldä. Kvantitatiivsõ uurmisviie man om tuu häste suur viga, hindäkaehuslidsõ uurmisõ man om võimalus naid

tüü käügin tegünüid filtriid võtta' ku ummamuudu uurimismatõrjalli.

Anderson ja Glass-Coffin toova' eräle vällä ka isiklikkõ matõrjaalõ ku lättide pruukmisõ, nimmatõn isiklikkõ tekste ja artefaktõ man piasaigu et kõkkõ arstitõõndist ütismeediä laikõni ja säält edesi egäsugumaisi inemisele hindäle kuuluvide asjoni vällä (Anderson, Glass-Coffin: 68). Ei olõ' sukugi võimalda tetä' hindäkaehuslinõ uurmistüü umahindä raamadurioli vai ummi lemmikrõividõ kottalõ.

Niihäste andmiidõ korjamisõ ku analüüsmise aigu peetäs hindäkaehuslidsõ uurmismoodu man (Anderson, Glass-Coffin: 71–79) silmän nellä põhimõtõt:

- Tiidläse uma roll ja arvaminõ piät olõma selgele nätä' ja ausalõ vällä sõnastõt (ingl *visibility of Self*);
- Tukõv refleksiivsüs vai hindä päältkaeminõ (ingl *strong reflexivity*)
- Hindä mängopandminõ vai man-olõk (ingl *engagement*)
- Julgus haigõt saia' (ingl *vulnerability*)

Võrokõsõs nakkaminõ ku teema

Koliminõ, emigriirmine ja re-emigriirmine om üts sakõstõ uurit teema, mink man om kaunis rassõ vaiht tetä', kas kõgõ parõmb tulõmus olnu' kunstiojekt (romaan, mälehtüisiraamat, film vms) vai uurmistüü (andmõkogo, numbrõ', harinõmist märkvä' fakti', sh keelevaeldus jne). Hindäkaehuslinõ uurmisviis om kaunis sakõstõ midägi naidõ katõ lähenemisviie vahelist, miä and subjektiivse ülekaehuse mändsestki tsipa ületsembast protsessist. Võti nõvvus kofada' andmõ' ummist postituisist Facebookin ja uma sõpruskunna reaktsioonõst nailõ postituisilõ. Tõnõ läte' om isiklik pääväraamat, kohe kirotõdu' johtumisõ' omma' sakõstõ rohkõmb läbi reflekteeridü' ku Mo'oraamadu postitusõ', a tõisi inemiisi reagiirmiisi mu sõnastuisi kottalõ ei olõ'. Mõnõ postitusõ man om pilt, a sakõstõ omma' nuu' jutuga nõrgalt kõüdedü'. Mo'oraamadu matõrjaali kottalõ piät viil märkmä, et noid olõ ma postitanu katõ nime alt. Üts om mu hindä peris nimi, tõnõ konto kand nimme „Kadri jutu uman keelen“. Mõlõmba' omma'

avaligu', a jutu' uman keelen omma' rohkõmb laemalõ seltskunnalõ tsihidü'. Postituisi pikkus om paarist sõnast umbõs 200 sõnani ja reaktsiuunõ om nullist kooni' 50ni, suurõmb osa noist kõgõ lihtsämbä' laigi' (päss pistü). Umaette matõrjaal olnu komõntaarõ sisu, a noidõ pruukmisõs es olõ' mul õiguisi.

Nailõ andmiilõ diskursusõanalüüsi meetodiga pääle kaiõn sündüvä' umamuudu metateksti', koh sammu andmiid vai kogõmuisi sai mitmõn esi' vormin ütte kõütä'. Noid metatekste võinu niisama häste narratiivõs vai jutõs kutsu', miä andki hää võimalusõ kõrrasta' andmiid narratiivi päämitside tunnusmärke perrä: tegeleäse', aig, kotus, johtumisõ', ja peräkõrd võimaligu' tõlgõndusõ'. Nime' omma' näile vällä mõtõldu', et tekst laabsamb saanu, a uurmistüü hääs piät nimmama, et kotussildõ olõ tuu võrokõnõ ma esi', kotussildõ olõ pruuknu ummi pääväraamadu sissekandiid, koh kõnõlõ inemiisist, kiä esi' ei tiä', et ma näidega kokkoputmist hindäkaehuslidsõn uurmistüün pruugi.

Tulõmuisi ja järeldüisi esitamine om hindäkaehuslidsõ uurmisviie man kõgõ kahtladsõmb kotus. Tan tulõ jälki mängo uurmisviie suur subjõktiivsus ja tuuperäst piät sõnastuisi man kaunis hoolõh olõma, et üleervo suuri ülestüisi es tulnu. Ummõhtõgi andva' ka mu' tsilokõsõ uurmistüü tulõmusõ' vahtsit mõttit tuu kottalõ, kuimuudu uurmiisi ja eloga edesi minnä', mändsit andmiid tulõssi mano otsi' vai mändsit teemasit avaligun diskursusõn võinu üles nõsta'. Ma esidä sjoon artiklin mõnõ võimaligu narratiivi ja paar-kolm võimalust edesiliikmisõs kas hindäkaehusliidsi uurmisiga vai mõnõ muu metoodigaga.

Võrokõisi välimäärjä – uurmistüü tulõmusõ'

Võrokõisi om mitund sorti. Kõgõ rohkõmb om mu meelest sändsit, kiä elässe' õkva nigu mustõ prille takan. Võro tsõõriplats om jälle, Tamulan ei ujo', Jaagumäe lihha süü-üi, Koreli park om mõttõlda, liina sümfooniaorkestrit telekan ei näüdadä' ja rongiga saa-ai sõita'. Palgost, nuuri är'minekist ja Nursipalost massa-ai kõnõldagi. Kõik kotussõ' omma inglüse ja vinne kiilt täüs ja ilosa eesti keele asõmõl kõnõldas määnestki murrakut. Kõik om halvastõ.

Sändsit võrokõisi om mullõ ette trehvänü egäl puul, niihäste poodi man, prügükasti veeren, kuunolõkil ku muidoki ütismeediän, koh egä driftjä kottalõ sünnüs sõimulõim, a üttegi ilosat asja ilmahki märgidä-äi. Ma pandnu sändsele võrokõsõlõ nimes „kodopümme rentslivõrokõnõ”, a tihka-ai. Kae’ ku saa viil sõimada’. Umma pääväraamatuhe olõ külh üte sändse jupi kirjja pandnu.

Täitsa uskumatu, et täna uuris A minu käest üsna teravalt, et miks ma siis ikka Võru valisin. Seletasin, et ema suri, tahtsin vaheldust ja ruumi juurde, Võru meeldib jne. A ei jäänud nagu rahule ja uuris edasi, et miks ma ometi Tartu Ülikoolist ära tulin. No seletasin seda ka. „Kas sul juhtus seal midagi?” küsis A siis otse. Misasja? Justnagu oleks Võrus elamine mingi vanglakaristus, mis mõistetakse siis, kui sa mujal hakkama ei saa?!

Tõnõ sort om paradiisivõrokõnõ. Kimmäle Võromaa juuriga, a eläs vai om elänü muial. Ummõhtõgi om Võro liin timä jaos ilma naba. Rita kõnõlõs hoolõga umma kiilt ja kulutas umma rahha hää meelega uma kraami pääle – ost raamatit, sinki, sõira, käü võrokeelitsit tiatritükke kaeman ja om egäl pidol platsih. Mu märkmiide sehen om naid paradiisivõrokõsõ registrin postituisi umajago:

Kävemi druuni linnutaman. Oi kurivaim, ku illos! Kuis ma lastõn taad illo es näe’? Võiolla tuuperäst, et ilo oll’ normaalnõ.

Paradiisivõrokõnõ kitt rannapromenaati, tsõõriplatsi, Koreli parki ja liina halastust. Täl om Võroga kõüdetüid latsõpõlvõmälehtüisi, vai om tä tuu paradiisipildi saanu ummi vanõmbidõ käest nigu ma’ sai. Arvada’ om, et paradiisih paistus päiv kõik aig üte küle päält, kõik inemise’ ommava’ ilosa’ ja hää’ ja kõik halv jääs vafo ala. Nikagu paradiisivõrokõnõ käü Võromaal õnnõ laatu ja festivaalõ aigu, ei putu’ nilbõ’ uulidsa’ vai võro keele ammõtlik staatus kuigi pallõ. Pääasi, ku kunstipoodin ilosit meelüssit om ja saa hääd süüki, näütüses sõira vai suidsulihha.

Mul hindäl nakaś paradiisivõrokõsõ olõk üle minemä sõs, ku ma naksi rohkõmb muid võrokõisi trehvämä. Hindätiidmine habisi tsipa, ku kaia’ sändsit kirjjäpandmiisi:

Võru linn on ju tegelikult kogu aeg üks tõusikute ja sisserändajate linn olnud. Või läbisõitjate linn. Ma isegi tegin ju ühe

video Võru bussijaamast – Võru on oluline ainult sedavõrd, et ta jääb maa ja pärismaailma vahele. Sihuke sohiga tehtud linn, nagu ta on. Aga seda päris võrumaalaseks olemist pole mul ka kusagilt enam loota. Milline on mittenõme viis olla Võru linna elanik? Kui kõrgkultuurne? Kui võrokeelne? Kui labane?

Taivalõ teno tekk' elo sändse käänuisse, et must sai ammõdi-võrokõnõ ehk Võro Instituudi tüütegijä. Sjoo and võrokõsõs olõ-misõlõ kah üte vahtsõ värmi mano.

No nii. No ma kõnõlõ võro kiilt ja mullõ massõtas tuu iist pääle. Kiä olõssi tuud usknu. No ma sai joba teedä', et mu võro kiil om puhta võlss – kuis ma tohe umma vanaimä kiilt Pulga Jaani jutõst külge jäänü häälikidega tsurki'?! A tegeligult om hää ja põnnõv. Kodokiil om mul eesti kiil ja tüükiil võro kiil.

Piät tunistama, et hindäkaehuslidsõ uurmisviie pruuksmisõ man om üts hädä – olõ-õi piitska tuä pääl. Pia kats aastakka käünü protsessi aigu om hindäkaehusliidsi episuudõ olnu kaunis pallõ, a nuu' jagonõsõ' nigu johtus. Peris kimmäle jäi mu uurmis-tüü jupis aos saisma, ku ma pidi hindäle tunnistama, et ma ei olõ' inämb sukugi paradiisivõrokõnõ ja hoia parõmba meelega perimüstandsu festivalist ja umast mekist kavvõmbalõ. No ei lää', sis ei lää' – tulõ vahtsõnõ pido, külh ma sis lää. Mis nuu sõir ja suid-suliha õks nii esi'erälikku ommava' ja pallõ sä näid õks kokko jõvvat osta'. Harilik kodopümme rentsliivõrokõnõ valmis?! Tuu ai mullõ hirmu naha vaihõlõ, niisamate riigivõrokõsõs olõk.

Tõsõ kundi päält oll' kõrd ettevõet uurmisstihit küländ hää edesi-avitaja. Õnnõs naksi ma löüdmä inemiisi, kiä võro kiilt külh mõistsõva', a olliva' tuu pruuksmisõ maaha jätnü. Kiä korgõ hari-dusõ, kiä halvo kogõmuisi, kiä tõisi inemiisi survõ peräst. Pia egä Võromaalt peri inemine om korgõmba kooli aigu olnu nalä-nummõr uma vällütlemiisi ja sõnavaraga. Tuu om hiidütänü nii pallõ, et umma kiilt kõnõldas õnnõ peris ummiga. Siist tegüsi mu hindäkaehuslidsõ tüü päämäne praktilinõ tulõmus: njoo' kapi-võrokõsõ' tulõ vällä uhta'. Ei olõki pallõ vaia – ma kõnõlõ näi-dega võro kiilt nii häste ku mõista. Kõnõldas vasta vai naatas hindält küsümä, mille mi ei kõnõlõ'. Alostusõs hää tuugi.

Kokkuvõttõs

Laemba etno-sotsioloogilidsõ ja julgõolõgi-aladsõ uurmistüü jaos pakk võrokõsõ hindätiidmine pallõ ainõt. Paiga pääle jääs püsü-mä inemine, kiä tund hinnäst tan häste. Ku võrokõsõl om halv ja tä lövvä-äi põhjust ellä' madala palga ja korgõ julgõolõgiriskiga kotussõ pääl, sis lätt tä muialõ korgõmba palga pääle. Paradiisi-võrokõsõ' omma' kerge saak noilõ, kiä otsva' „umast värgist” märke meelehädä kotsilõ, selle et inemine ei tohe' jo kõik aig nii rõõmsa olla'. A milles ei? Umah härbänih kohki mõtsu vai võsu vaihõl jo ummõhtõgi oldas uma ja rõõmsa, nigu paistus. Midä olnu vaia, et tuu uma ja hää olnu viil selgembähe nätä'?

Võti nõvvos panda' peris lõppu üte lõigu umast pääväraama-tust, koh ma hindä jaos olli vast kõgõ selgembähe kirjä pandnu uma Võrolõ tulõgi luu. Sjoo om üts lugu mitmiist. Järgmädses võinu hindä käest küssü', mändse' omma' nuu' luu', miä lõpõsõ' tõisildõ – mõni ei tulõki tagasi ja tõsõ' läävä' hoobis är'. A tuu ei olõ' inämb mu' lugu.

Olemata küll päevagi Võrus elanud, on Võru linn ja Võrumaa minu jaoks lapsest peale olemas olnud. Linn peamiselt ema juttudes, aga vanatädide juures Nõnoval kogetu on isiklik ja vahetu kogemus. Võrru on maetud minu vanavanemad ja onu, keda ma pole kunagi näinud, ja Judeikini maja Tiganiku poe vastas, kus mu ema lapsena elas, põles ammugi maha. Ühtegi materiaalset sidet siinse linna või maaga meie perel polnud pärast seda, kui orvuks jäänud Vaike 15aastasena Tallinna viidi. Jutud jäid. Kuidas vanaisa hommikuti kalal käis. Kuidas ema ise paadiga järvele sõitis, aerud paati tõmbas ja seal siis õppis. Kuidas isa eest salaja trennis käidi. Kuidas pinginaabriga võidu silda visati. Kuidas nad Juudi-Jossega sõbrustasid. Kui ilusad olid saksa sõjaväes teenivad naised. Mälu aitas Vaikel luua Võrumaast omamoodi paradiisi või Shangri La, selekteerides välja ilusa ja lükates tagaplaanile reaalsuse, mida ta ei tahtnud mäletada: ilma emata kasvamise, sõja, nälja, haigused.

Nõnda siis sain ma päranduseks paradiisi, kuhu kippusin tagasi ja viimaks tulingi. Sotsiaalteaduslikku vaatlust ei vääri mitte see asjaolu ise, vaid eripärad selles, kuidas näen Võru

maad ja linna mina kui küpses eas „repatrieeruja“, ja kuidas need, kes on pikemat aega siin elanud.

Olles otsustanud, et Võrru kolimine on vormistamist vääriv lugu, saanuks mina kui autor valida mistahes žanri karikatuurist kuni dokumentaalfilmini. Et võtsin nõuks teha seda autoetnograafilise uurimusena, on samuti osa loost, kuna märkimisväärse osa oma elust olen tegelnud sotsiaalteadusliku uurimistööga, peamiselt meediauuringutega. Seega on ka sotsiaalmeedia postituste valimine empiiriliseks allikaks üsna loogiline samm.

Ja kuhu ma jõudsin? Ma veel ei tea. Ütle mi sõs nii, et tüü ja tii om viil poolõlõ. Ma näe, et om umbõlõ pallõ võrokeelist vai võrokõisi luudut kirändüist, midä saanu kinäste kaiä' hindäkaehuslidsõ uurmistüü aspekte perrä. Vai kas om määnestki loomingut, miä ei olessi hindäkaehusliidsi juuriga? Peris ausalõ, ku akadeemiliidsi kommunikatsiooniuurmiisi maailman tull' mullõ väegä kipõstõ lagi vasta, sõs hindätiidmise, hindäkaehuslidsõ uurismoodu ja Võrol elämise man om mu jaos viil pallõ uuri'. Ma lasõ edesi.

Lätte'

Allen-Collinson, J. 2013: Autoethnography as the Engagement of Self/Other, Self/Culture, Self/Politics, Selves/Futures. – *Handbook of Autoethnography*. Jones, S. H., Adams, T. E., Ellis, C. New York, Routledge.

Anderson, L., Glass-Coffin, B. 2013: Learning By Going. Autoethnographic Modes in Inquiry. – *Handbook of Autoethnography*. Jones, S. H., Adams, T. E., Ellis, C. New York, Routledge.

Bochner, A. P. 2013: Introduction: Putting Meanings into Motion. Autoethnography's Existential Calling. – *Handbook of Autoethnography*. Jones, S. H., Adams, T. E., Ellis, C. New York, Routledge.

Jones, S. H., Adams, T., Ellis, C. 2013: Introduction: Coming to Know Autoethnography as More than a Method. – *Handbook*

of Autoethnography. Jones, S. H., Adams, T. E., Ellis, C. New York, Routledge.

Strömpl, J. 2014: Etnograafiline uurimus. K. Rootalu, V. Kalmus, A. Masso, ja T. Vihalemm (toim), *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. <https://samm.ut.ee/etnograafiline-uurimus/>

Kadri Ugur: Kuidas saada võrokeseks – „Millega sa hakkama said, et pidid ära Võrru kolima?“

Artikli aluseks olev autoetnograafiline uurimistöö käsitleb ca 18 kuu pikkust perioodi alates minu Võrru kolimisest. Uurides ja analüüsides oma sotsiaalmeediapostitusi, fotosid ja päevikusissekandeid püüan kirjeldada, millisena näen Võru linna ja Võrumaad ning võro identiteeti mina, kes ma kolisin oma ema kirjeldatud paradiislikku Võrru alles väga küpses eas. Artikli peamine eesmärk on tutvustada autoetnograafilise uurimismeetodi võimalusi võro keele ja kultuuri analüüsimiseks. See uurimisviis on identiteedi teatud aspektide uurimiseks sobivam kui mitmed teised sotsiaalteaduslikud meetodid, kuna võimaldab ligipääsu materjalile, mis tavaliselt jääb tähelepanuta. Püüdes järgida autoetnograafia nelja olulist põhimõtet (*visibility of Self, strong reflexivity, engagement, vulnerability*) otsisin enda loodud sisust vastust küsimusele, milline on see Võru, kuhu ma enda arvates kolisin, ja milliseid variatsioone võro identiteedist õnnestub mul tagasitulija või ümberasuja pilguga märgata. Oma tähelepanekute põhjal õnnestus mul kirjeldada kahte vastandliku hoiakuga võrokeste grupp – paradiisivõrokesi ja kodupimedaid võrokesi. Nende vahel liikudes ja oma kontakte lähemalt vaadeldes leidsin mõningaid punkte, mille kaudu võiks osutada võimalikuks paigatruuduse ja kodutunde toetamine: võro keel, kõrvalise pilgu kasutamine, perekonnatraditsioonide mõtestamine. Samuti kinnitas see väikesemahuline uurimistöö, et autoetnograafilisel uurimisviisil on potentsiaali mistahes identiteediuringutes täiesti olemas.

Tähussõnaq: autoetnograafia, võro kiil, sotsiaaltiidus, hindätiidmine

Märksõnad: autoetnograafia, võru keel, sotsiaalteadus, identiteet

Kadri Ugur: How to become a Võro – “What did you do to have to move to Võru?”

The autoethnographic research, which is the basis for this article, covers a period of about 18 months since I moved to Võru. By examining and analysing my social media posts, photos and diary entries, I try to describe how I see the town of Võru, Võru County and my Võro identity as a person who moved to the paradisiacal Võru as described by my mother only at a very mature age. The main aim of the article is to present the possibilities of the autoethnographic research method for the analysis of Võro language and culture. This research method is better suited for the study of certain aspects of identity than several other methods of social sciences, as it allows access to material that is usually overlooked. In an attempt to follow the four fundamental principles of autoethnography (visibility of Self, strong reflexivity, engagement, vulnerability), I searched for an answer to the question of what kind of Võru I think I moved to, and which variations of Võro identity I am able to perceive through the eyes of a returnee or a migrant. On the basis of my own observations, I was able to describe two groups of Võro people with contrasting attitudes – the paradise Võros and the homeblind Võros. Moving between them, and observing my own contacts, I found some aspects through which it might be possible to support a sense of place and home: the Võro language, the use of the outsider’s view, and making sense of family traditions. This small-scale research also confirmed that the autoethnographic research method has potential in any identity research.

Keywords: autoethnography, Võro language, social science, identity

Kadri Ugur
Võro Instituut
Tarto huulits 48
65609 Võro, Estonia
kadri.ugur@wi.ee

HOBUSE MUHUTÕBEST¹

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

Mitmes kohas meie maal juhtub enamiste igal suvel seda õnnetust, et kuri muhutõbi enam ehk vähemine talurahva hobusid tapab ja seeläbi mitme vallale ja kogukonnale suurt kahju teeb. Kust asjast seesinane muhutõbi hobusele tuleb, ei teatud kaua aega, ega ole ka veel tänapäev meil õiget teadust² käes; ometegi on nii palju tähele pandud, et iseäranis mõningad asjad muhutõbe sigitavad. – Nõnda tõuseb enamiste ikka see tõbi palaval põuasel suvel, kus joogivesi puudub ja hooletumal kombel hobuste eest muret peetakse; aga kõige enam sigitavad muhutõbe mõned halvad madalad soosed karjamaad, kui hobused öösel seesuguses kohtades toitu peavad otsima. –

Teadvad meie talurahvas küll, kuda põuasel suvel vesi, mis virtsudes³ ja lompides soo-maa peal seisab, hiilgavad vasekarva nahka peale tõmbab ja mitu kord nõnda kibedaks läheb, et õrna nahka inimese varba vahel katki sööb.⁴ Seesugust soovett nimetakse: *sooviha* ehk *soosapp*. Teine asi on üks põua aegul kaste, mis rahvas kutsub: *põuapõlg* ja *raudkaste*, mõnes kohas ka *roosteudu* ehk *tuhkur*.⁵ Niisugune ülemal nimetud soovesi ja põua-

¹ Originaali tiitel: Kreutzwald 1843. Uude kirjaviisi seadmisel on Kreutzwaldi sõnavara ja stiil säilitatud, samuti on jäetud muutmata nt käänamine kujul *tõbi* : *tõbe* jm. Vaikimisi on 1) lisatud puuduv *h*, nt *hobuse* pro *obbose* ja *hooletu* pro *oleto*; 2) asendatud sõna keskel ja lõpus asuv *o*-täht *u*-ga, nt *kaevu* pro *kaewo*; 3) tänapäevastatud komade kasutamist ja sõnade liitmist.

² St teadmist.

³ St loikudes (ESS: 1370).

⁴ St teeb õrna nahaga inimese varba mõnikord katki.

⁵ Neist nimetustest on hilisemal ajal tuntud vaid Mulgimaast Setomaani levinud *raudkaste* 'külmkaste' (VMS II: 313). *Raud kaste* 'külmast tingitud kaste' leidub ka A. W. Hupeli (1780: 254) sõnaraamatus ning kujul *raudijas kaste* 'külm, härmatisesegune kaste', samuti *roostekaste* 'jahukaste' F. J. Wiedemannil (ESS: 218). *Soo-viha* 'halb soovesi (haigusepõhjustajana)' (ESS: 1354); *soo-sapp* 'soovesi, mille pinnal ujub rauast

kaste toovad kõige enamiste hobusetõbe me maal. Mitu kord ajab hooletu sulane tööhobust, kennega⁶ tema päevaveerini⁷ tööd teinud, jahutamata ja jootmata karjasmaale, mõteldes: küllap ta ise öövilul jahtub ja lombist juua otsib. Aga sest ep see viletsus tuleb. Vaene väsind lojus⁸ otsib omale virtsu vett, misga jänu kustutab ja joob veega tõbe sisse.

Iga peremees, kes oma hobused tõbe eest tahab hoida, peab muret kandma, et hobusid palaval suveajal korrapärast joode-takse, ja seal, kus ujutamise paika ligimail leida ep ole, iga päev korra külma veega kaevu juures üle valatakse; teiseks ei tohi seal paigus, kus muhutõbi sagedaste liigub, iial tööhobust ööseks metsa ajada, vaid peab peremees õhtul, kui päike alla läinud, hobust kinni panema ja käest toitu elajale ette pistma.⁹ Kes seda veiket¹⁰ vaeva ei põlga, selle hobused ei saa iial muhutõbe, vaid jäävad suve otsa terveks, olgu küll tõbi ümberkaudu liikumas. –

Peaks siiski mõnikord üks ehk teine hobune kogemata muhutõbesse langema, siis peab varsti seda rohtu, mis s o o l a h a p u,¹¹ saksa keele nime järel: S a l z s ä u r e, Latina keele: *Acidum muriaticum* kutsutakse, üks rohke lusikatäis kortel¹² külma veega segatud hobusele sisse andma. Kui tõbi alles tõusmas, siis aitab üksainus kord sisseandmine, aga kui viga juba suuremaks läinud, siis peab kolm ehk neli kord päevas, üks pool lusikatäit iga kord hobusele sisse antama, kuni elajas terveks saab.

tingitud sillerdus' (ESS: 1005); *põue-põlg* 'jahukaste (pärineb mingist varasemast allikast) ~ *põua-põlg*' (ESS: 863); *rooste-udu* 'rooste; jahukaste' (ESS: 1242); *tuhkur* 'jahukaste' (ESS: 1213); viimane pärineb Hupelilt (1780: 289) ja seondub tõenäoliselt halli värvusega, vrd *tuhkur* 'tuhakarva' (VMS II: 552).

⁶ St kellega.

⁷ St päevaveeruni ehk päikeseloojanguni.

⁸ Näikse, et sõnal *lojus* 'kariloom; loom' polnud XIX sajandil pejoratiivset tähendust (vt ESS: 518; vrd EKS III: 168).

⁹ Sõna *elajas* 'loom; elusolend, loodu', XIX sajandil kasutati seda põlastust väljendavalt ainuüksi inimese kohta (ESS: 92; vrd EKS I: 291).

¹⁰ St väikest.

¹¹ St soolhape, originaalis *Solaappo* ja *Soola-appu*. *Hapu*-osisega sõnad, nagu *soola-hapu*, *sõe-hapu* 'süsihape', *veevli-hapu* 'väävelhape' leiduvad ka Wiedemanni sõnastikus (ESS: 38).

¹² kortel = 0,31 liitrit.

1838^{ma1} aastal andsime selle asja pärast ühes saksa keele kirjas esimest korda nõu¹³ ja käskisime katse kombel s o o l a h a p u d hobuse muhutõbe vastu pruukida; nüüd on seda rohtu juba mitmes kohas pruugitud ja iga kord varmalist¹⁴ abi sest nähtud. – Kui muhku tahetakse veel iseäranis arstida, siis peab nahka muhu pealt risti lõhki leikama ja sedasama s o o l a h a p u d selgelt muhu peale valama. Muud rohtu ei ole midagit tarvis.

Uude kirjaviisi seadnud, veidi õigekirja kohendanud ja kommenteerinud Enn Ernits

Kommenteerimisel kasutatud kirjandus

EKS I–VI = *Eesti keele seletav sõnaraamat* 1–4. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

ESS = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest*. Tallinn: Valgus.

Hupel, August Wilhelm 1780: *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.

[Kreutzwald, F. R.] –d.¹⁵ 1838a: Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur* 29, 449–553.

[Kreutzwald, F. R.] 1843: Obbose muhho tõbbest. – *Sippelgas. Essimene jäggo*. Tartu: H. Laakmann, 27–29.

VMS II = *Väike murdesõnastik* 2. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1989.

¹³ Kreutzwald 1838.

¹⁴ Pole selge, kas on mõeldud kiiret või kindlat. Otsitavat sõnakuju sõnaraamatutest ei leidnud.

¹⁵ Kreutzwaldi pseudonüüm.

Friedrich Reinhold Kreutzwald: Hobõsõ muhutõvõst

Rahvuseeposõ „Kalõvipoig” autori kirotus 1843. aastagast pututas tsiberi katsku hobõsõl. Toonatsidõ tiidmiisi põh’a päält kõnõldas tuu põhjuisist, ravist ja ärqhoitmisõst.

Tähüssõnaq: Fr. R. Kreutzwald, tõpi ärqhoitminõ ja ravi, eläjide külgenakkajaq tõvõq, eläjåkasvatusõ ja veterinaarmeditsiini sais, veterinaarmeditsiini aolugu

Mårksõnad: Fr. R. Kreutzwald, haiguste ennetus ja ravi, loomade nakkushaigused, loomakasvatuse ja veterinaarmeditsiini olukord, veterinaarmeditsiini ajalugu

Friedrich Reinhold Kreutzwald: Anthrax in horses

A paper (1843) of the creator of the Estonian national epic “Kalevipoeg” deals with anthrax in horses. Based on the knowledge of that time, the author wrote about its causes, treatment and prevention.

Keywords: Fr. R. Kreutzwald, prevention and treatment of diseases, infectious diseases of animals, the situation of animal husbandry and veterinary medicine, history of veterinary medicine

Illustratsioonid

1.–2. F. R. Kreutzwaldi kirjutis „Obbose muhho tõbbest” (1843)

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD JA VETERINAARMEDITSIIN

ENN ERNITS

1.Sissejuhatuseks

Eesti rahvuseepose „Kalevipoeg“ looja Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) õppis arstiteadust Tartu ülikoolis aastatel 1826–1831 ja sooritas vahepeal tauditõrjele suunamise tõttu viimase arstieksamit alles uue kalendri järgi 1833. aasta märtsis.¹ Samal aastal sai ta Võru linnaarstiks, kellena töötas pidevalt 1877. aastani; puhuti tuli täita ka kreisiarsti kohustusi (Reiman 1953: 188–189). Kreutzwaldi humanmeditsiinialast tegevust on käsitletud korduvalt (nt Reiman 1953; Kõrge 1955; Laane, Labe 1970; Kalnin 1996; Mattheus 2022).

Mõnes uurimuses kajastub Kreutzwaldi tegevus ka veterinaarmeditsiini vallas, kuid üksnes fragmentaarselt. Meditsiini- ja tööstusajaloolane Heino Gustavson (1982: 412; 1996: 7) pani imeks, et Võru arstil tuli aeg-ajalt tegelda ka loomade ravi ja korjuste lahkamisega. See oli tollal paratamatu, sest Tartu Veterinaariakool, mis hakkas loomaarste ja nende abilisi koolitama, rajati alles 1848. aastal. Enne seda tegutses Eestis vaid mõni üksik loomaarst. Näiteks 1840. aastatel praktiseeris Tartus keegi Berliini Veterinaariakooli vilistlane, kuid edutult, sest kohalik elanikkond olevat kasutanud pigem posijate ja täkuruunajate abi (Ernits 2018: 361). Ulatuslikumate loomataudipuhangute tõrjet korraldas kreisiarst, seda eriti samaaegselt inimeste ja loomade ühiste nakkushaiguste korral. Gustavsoni (1996: 7) teatel hakkas Võrus töötama esimene loomaarst, kes oli ühtlasi linnatapamaja juhataja, alles 1890. aastatel.

Tõsi küll, Kreutzwaldi veterinaariaalane tegevus polnudki kuigi ulatuslik, ent mitmest aspektist siiski tähelepanuvääriv;

¹ Kreutzwaldi elu ja tegevuse kronoloogia (KA: 212) on koostatud vana kalendri järgi, mistõttu arstieksamit praktilise poole sooritamise ajaks on antud veebruar.

selle käsitlemine lisaks üht-teist 1) tema biograafiale, 2) Võrumaa koduloole, 3) eesti veterinaarmeditsiini ajaloole ja 4) oskussõnava kujunemisele.

Kirjutises on vaatluse all Kreutzwaldi asjakohane kirjasõna, mis annab ühelt poolt aimu tema sellekohasest tegevusest ja vaadetest peamiselt loomade ja inimeste ühiste haiguste kohta, teisalt aga refereerib nädalikirja sõnumeid Võrumaa loomakasvatuse olukorra ja taudide leviku kohta.

2. Haiguste ärahoidmisest

Kreutzwaldi meditsiinilise sisuga publikatsioonid olid rangelt profülaktilise suunitlusega ning „probleeme vaatleb autor arusaadavalt oma aja teaduse seisukohalt ja seetõttu on mõistetav, et me leiame siin rohkesti väiteid, mida nimetaksime tänapäeva aspektist lähtudes ebateaduslikeks“ (Kõrge 1955: 49, 51). Võru arst käsitles haiguste vältimiseks loomahügieeni küsimusi kooliõpikuna mõeldud käsikirjas uues kirjaviisis, kuid vanasse kirjaviisi ümber pandud teoses „Lühhikenne õppetud terwisse hoidmisest“ (Kreutzwald 1854: 4–5). Kreutzwald soovitas ehitada loomalauda elumajast kaugemale. Ta kritiseeris uskumust, et kõige parem on rajada see sipelgapesa kohale, sest siis sigivat loomad samahästi kui sipelgadki. Samuti pidas arst tähtsaks puhtust laudas, sest räpatus olewat loomadele sama kahjulik kui inimestelegi, tekitades mitmesuguseid haigusi. Loomadelt lähevad need üle inimestele, nõnda *hobbose muhho-többest* tekkivatki inimeste *sinni-wil* (lähemalt nende mõistete kohta vt 3). Kõnealusel raamatus kajastub viimati mainitud haigus veel üksnes lauses: „Sinni-wil on üks kurri többi, kus üksnes tohtrite abi woib aidata“ (Kreutzwald 1854: 58).

Peale selle manitses Kreutzwald, et mingil juhul ei tohi lauda lasta muutuda „*wirtso-sooks ehk sönniko rabbaks*“. Kui ei jätkuvat allapanuks põhku, siis tuleks kaevata kraav lauda ümber ja virts sinna „*walgutada*“.² Samuti väitis Kreutzwald, et räpases

² 'voolata lasta' (Wiedemann 1973: 1298).

laudas peetud lehmade piim võib põhjustada inimestel haigusi, eriti lastel.

3. Siberi katkust

Siberi katk, põrnataud ehk antraks on mäletamata aegadest alates olnud nii inimeste kui ka loomade seas laialt levinud nakkushaigus. Kahjuks pole siinkirjutajal täpsemaid Eesti andmeid XIX sajandi esimese poole kohta, ent näiteks ekstreemsel 1885. aastal registreeriti Liivimaal (k.a Läti osa) ametlikult 90 ja Eestimaal 192 taudipunkti vastavalt 737 ja 1113 haigestunud loomaga (Ernits 2018: 358). Neist lõppes Liivimaal 500 ja Eestimaal 852 isendit, st kaks kolmandikku haigestunutest. Paari-kolmekümne taudipunkti esinemine aastas oli kummaski kubermangus tavaline nähtus. Siberi katk on väga nakkav ka inimestele. Ilmselt sellest johtub ka Kreutzwaldi eriline huvi antraksi käsitlemise vastu.

Kreutzwaldi esimene kirjutis siberi katkust hobustel ilmus 1838. aastal saksakeelses avara temaatikaga nädalakirjas *Das Inland* (Kreutzwald 1838a). Autor nentis, et peaaegu igal suvel möllas Liivimaal haigus, mida saksa keeles kutsutud tavaliselt *Beulenseuche*'ks (otsetõlkes 'muhutaud'), ent selle põhjust ei teata ega efektiivset ravi tunta. Siinkohal tuleb lisada, et kõnealust haigust ei tohi ära segada kohiseva muhutaudi ehk emfüsematoosse karbunkuliga, mida 1870. aastateni siberi katkust ei eristatud, kuid muhutaudi põhjustab teine mikroob, mis avastati antraksi omast hiljem ja ei nakata hobuseid (Nõmm, Peterson, Aaver, Martma 1968: 77).

Kreutzwald ise oli kohanud siberi katkust tabandunud hobuseid vaid ühe korra kirjutise valmimisest mitu aastat varem, mistõttu ta ei saanud toetuda oma kogemustele, vaid pidi toetuma taudi identsusele inimeste nn sinivilliga (sks *blaue Blatter*), nagu toona haigust kutsuti, samuti veterinaarmeditsiinialastele käsiraamatutele. Arvatavasti oli Võru arstil pärastpoole kõnealuse taudiga rohkemaid kokkupuuteid. Seni on teada vaid 1871. aastal Kreutzwaldi poolt Liivimaa meditsiinivalitsusele ja Võru silla-kohtule esitatud ettekandest, et ta korraldas muhutaudi surnud

hobust lahkamise Erastvere mõisas. Pärast seda andnud ta koha-peal korraldusi, kuidas edaspidi tõbe vältida (KK VI: 368).

Kreutzwald mainis kõnealusel kõne all oleval artiklis, et tavanimesed ei erista hobustel esinevat siberi katku sageli inimeste katkust. Need ongi sootuks erinevad tõved. Toona, mil haigusetekitaja polnud teada, peeti millalgi siberi katku eri loomaliikidel ja inimesel samuti erinevateks haigusteks. Sellest tulenevalt tarvitas Võru arst saksakeelsetes kirjutistes inimeste haiguse puhul mõistet *blaue Blatter*, lammastel *Milzbrand* ja hobustel *Beulenseuche* (Kreutzwald 1838b: 460). Tänapäeval on neist tavanimetuseks saanud *Milzbrand*, tõlkes 'põrnapõletik', mis kehtib nii inimesekui ka loomahaiguse eri vormide kohta.

Kõrvalepõikena märgitagu, et eestikeelses veterinaarkirjanduses on nimetus *põrna tõbi* tuntud alates 1782. aastast, *põrna-põlendik* 80 aastat hilisemast ajast ja *siberi katk* alates 1891. aastast (Ernits 1991: 23–24). Haiguse nimetusest ja seosest Siberiga on kirjutanud Otto Wilhelm Masing oma Marahwa Näddala-Lehhes juba 1823. aastal: [...] se wigga seal ja Sibberi-maal igal suwwel juhtub ollema, sellepärast ka meiegi maal hobbose muhku Sibberi muhuks ehk Sibberi táuks ehk taudiks kutsuwad (Kingissepp 2020: 400).

Nakkushaigust soodustavateks teguriteks pidas Kreutzwald kõrget õhutemperatuuri, janu, kehvi pidamistingimusi ja sookarjamaid, samuti seal leiduvatest loikudest vee joomist, kasutades sel puhul rahvapäraseid sõnu *soo-wihha* ja *soo-sap* (vt ka allpool). Taudi tekkes rõhutas autor eriti udude ja jahukaste negatiivset mõju. Ühe vana talumehe ja rittmeistri väidet korrates süüdistas autor taudi levikus hobuste õist karjatamist, seda jaheduse, niiskuse ja maapinnalt tõusva udu tõttu ning soovitas loomade talis pidamist. Tegelikult välditakse sellega kontakti teiste loomadega ja saastatud karjamaadega. Teisalt kirjutas Kreutzwald siberi katku kontaagiumist ehk nakatisest, mispuhul ta ei eitanud tõve edasikandumist putukahammustuste teel. Järgmise aasta Inlandis väitis Kreutzwald (1839g: 507), et öise karjatamise kui tema meelest siberi katku peamise põhjustaja kõrvaldamine olevatki end praktiliselt täiesti õigustanud.

Tänapäeval teatakse, et eespool mainitud jahukaste on taimede tavaline seenhaigus, mispuhul neid katab hallikasvalge jahu-

sarnane kirme, ning sel pole siberi katku tekkega seost. Seenhai-
gused halvendavad küll loomasööda kvaliteeti ja võivad selle
muuta mürgiseks. See asjaolu võib muidugi osutada nakkushai-
guste puhul predisponeerivaks teguriks. Seostamine soo ja uduga
on ühenduses vähemalt XIX sajandi lõpuni levinud miasmide ja
kontaagiumide teooriaga. Miasm kujutas tolleaegsete arusaamade
kohaselt väljaspool organismi leiduvat haiguse põhjust, milleks
võisid olla erilised aurud või mädanemisproduktid. Kontaagiumi
all mõisteti haige looma organismis tekkinud mürki, mis kontakti
teel teisele organismile edasi kandudes kutsus esile haiguse (vt
Ernits 2018: 99). Sellele teooriale toetudes jäi kõrvale nakkushai-
guste tegelikult mikroobne etioloogia.

Siinkohal meenutagem, et siberi katku tekitaja ehk antraksi-
batsill, mis oli maailmas esimesena avastatud tõvestav bakter,
tehti kindlaks alles tosin aastaid hiljem, nimelt 1850. aastal prant-
suse teadlaste Casimir Davaine'i ja ta abilise poolt. 1856. aastal
sedastas Tartu Veterinaariakooli professor Friedrich August
Brauell, et tema leitud mikroskoopilised kepikesed on omased
üksnes siberi katkule, mistõttu neid saaks rakendada selle haiguse
diagnoosimisel. Alles 1863. aastal tõestas eespool nimetatud Da-
vaine, et kirjeldatud kepikujulised mikroobid on antraksi tekita-
jad, ent seda seisukohta ei võetud pikka aega omaks, ka Brauell
mitte (Ernits 2018: 93–97).

Taudi ennetavateks abinõuks pidas Kreutzwald eespool nime-
tatud negatiivsete tegurite kõrvaldamist. Teda ärritas siinse talu-
rahva loidus ja usk, et taudid on jumalikku algupära ja inimene ei
saa sinna midagi parata. Ebausust vastu on ta võidelnud muudelgi
juhtudel. Ta soovitas siberi katku ravi alustada võimalikult vara-
kult. Haigetele hobustele tuli seespidiselt manustada põletikuvas-
taseid, higile ja kusele ajavaid ning muid vahendeid, sh salpeetrit,
mõru- ja glaubrisoola, salmiaaki ning haiguse edasiarenemisel
lahjendatud soolhapet. Peale selle õpetati, kuidas ristikujulise lõi-
kega avada karbunkuleid ehk katkumuhke. Need kujutavad en-
dast tihkeid turseid, mis peagi hakkavad keskpaigast nekrootili-
selt lagunema. Pärast avamist hõõruti neisse tärpentiniga segatult
hispaania kärkse pulbrit (Kreutzwald 1838c: 33, 525).

Sellised olid toonased ravivahendid ja -võtted siberi katku pu-
hul. Need ei toiminud enamasti haigustekitajate, vaid üksnes

sümptomite vastu. Tänapäeval süstitakse haigetele loomadele raviks spetsiifilist hüperimmuunseerumit, antibiootikume ja paiksel, karbunkulite piirkonda, karboolhappe lahust. Taudi ärahoidmiseks kasutatakse siberi katku vaktsiini (Alaots 2003: 11).

Ravimeetod, mis toona oli üsna tavaline, kuid on tänaseks õigusega täiesti unustatud, oli naritsapanek. Kreutzwald soovitas seda antraksi puhul, kuid ta ei kasutanud asjaomast mõistet ega seletanud lahti selle sisu. Kõnealuse meetodiga võiks meditsiinialajaloo huviline siiski teha tutvust. Juhatusi „naritse-panemisele“ andis näiteks veterinaarse rahvaraamatu autor Jaan Liiv (1880: 60). Selleks võeti väikese sõrme laiune ja umbes 30 cm pikkune linasest riidest riba, lõigati looma kerenahasse noaga kahe-kolme sentimeetri laiune haav ja sellest 10 cm kõhu poole teine samasugune sisselõige. Seejärel kinnitati riba kepikese külge ja tõmmati nagu nõelaga sisselõigetest läbi nii, et otsad jääksid mõlemast haavast välja ja need seoti teineteisega. Sel puhul tekkis lokaalne mädaprotsess. Naritsat liigutati teatud aja jooksul edasi ja eemaldati nahast kahe nädala pärast. Loomaarst N. S. Schneideri (1914: 129) raamatutõlkes nimetati protsessi mädapaela (vrd sks *Eiterband*) tõmbamiseks. Selle meetodi kasutamiseks usuti, et nõnda saab organismist halva mäda väljutamisega looma tervistada. Meetod põhines antiikajast XIX sajandini kehtival humoraalpatoloogial, mis kujutas endast haigusõpetust kehahamahlade õigest vahekorrast (vt Haarseil).

Sõna *narits* : *naritsa* ~ *naritse* kui vahend loomade (harilikult hobuste) haiguse raviks on tuntud Eesti lõunaosast Häädemeestest Setoni, nt Helmest on talletatud: *narits vaja sisse panna, siss tulli mädä vällä* (EMS VI: 495). Kõnealune sõna on laenatud vene keelest, vrd *норица* 'hõõrdumise tagajärjel tekkinud haav hobuse turjal', millega seonduvad teisedki *nor*-tüvelised *нора* ~ *норь* 'koobas, urg; mädanev haav' ja *ноп* 'mädahaav'; laensõna esineb soome, karjala ja lüüdi keeles, nt viimati mainitud puhul *noritš* 'mädanev haav hobusel' (EEW V: 1669; SSA II: 231).

1843. aastal ilmus Kreutzwaldi rahvavalgustusliku teose „Sipelgas“ esimene osa, milles leidis teadaolevalt esmakordselt eestikeelne veterinaarmeditsiinialane kirjutis „Obbose muhho tõbbest“ (Kreutzwald 1843a). 1766. aastal oli hakanud ilmuma eestikeelne ajakiri „Lühhike õppetus“, mis seadis endale sihiks

käsitleda nii inimeste kui ka koduloomade haigusi, kuid väljaandmine takerdus peagi, jõudmata veterinaariaalaste kirjutisteni (Ernits 2018: 368 jj).

Kreutzwaldi artikkel oli vanas saksapärasel kirjaväikes ja toonases keelepruugis, tänapäevasele oleks pealkirjaks „Hobuse muhutõvest“. Kreutzwald läks üle uuele kirjaväikesile üsna varakult, 1851. aastal (KA: 223). Kirjandusteadlase Ave Mattheuse (2022: 69) arvates on artiklis kirjeldatud kabjaliste malleuse ehk kõnekeeles tatitaudi nahavormiga. Selle puhul tekivad sõlmekesed, mis hiljem hakkavad keskpäigast nekrootiliselt lagunema nagu siberi katku karbunkulidki. Kreutzwaldi nabi kirjelduse järgi on kahtlemata raske, kui mitte võimatu haigust täpsemalt määratleda. Ent arvestades eespool käsitletud saksakeelset kirjutist ja seal kasutatud nimetusi on üsna tõenäoline, et ka käesoleval juhul on kõne all siberi katk. Seda lubab väita ka Masingult (vt eespool) ja „Kodutohtrist“ toodud tsitaat (vt tagapool).

Mattheus (2022: 69) täheldas õigesti, et Kreutzwaldi umbmäärastele viitele toetudes, et kirjutis on lühem versioon 1838. aasta artiklist. Uurija nentis, et juba esimeses talurahvast valgustavas kirjutises ilmnisid kõik Kreutzwaldi hilisematele kirjatöödele omased tunnused ja struktuur. Erinevalt saksakeelsest artiklist ei tehtud siinpuhul juttu siberi katku kontaagiumist. Seevastu veidi põhjalikumalt on käsitletud ravi, rõhutades eriti soolhappe tähtsust nii suukaudsel manustamisel kui ka karbunkuli sisemusse viimisel. Erinevalt 1838. aastast rõhutas Kreutzwald käsitletavas kirjutises haigusi vältiva vahendina loomade karastamist külma veega. Teatavasti pidas ta vesiravi ja -profülaktikat oluliseks meetmeks; sellest räägib ta põhjalik artikkel „Sippelga“ esimeses osas (vt Kreutzwald 1843b). Samuti on kõnealuses kirjutises esitatud lisanäiteid loodusnähtuste rahvapärasteid nimetustest, peale eespool mainitute veel *põua-põlg*, *raud-kaste*, *rooste-uddo* ja *tuhkur* (sõnu seletatakse lähemalt Kreutzwaldi loo kommentaarides).

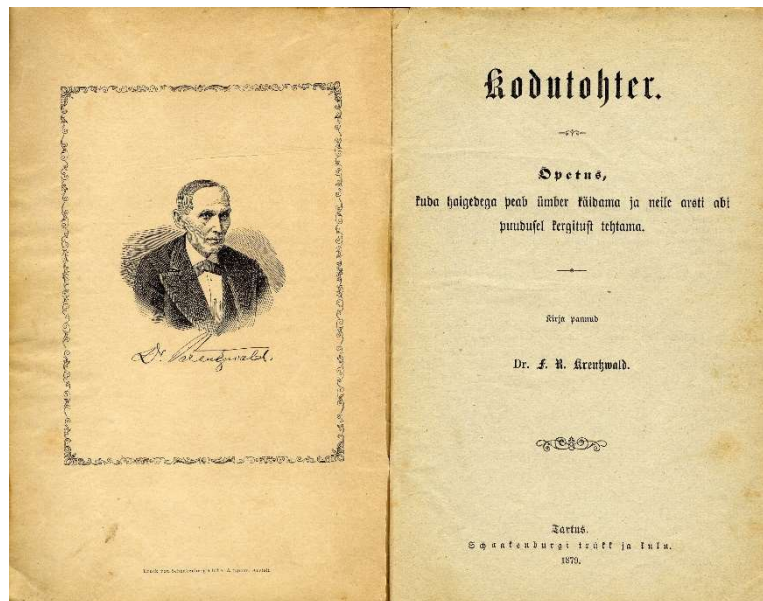
Soode ja udu kahjulik mõju inimeste ja loomade tervisele oli Kreutzwaldil kõneaineks ka „Sippelga“ teises osas ilmunud kirjutisel „Sood ja rabad“: „Õhtul, kui päike allaveerenud, tõuseb soost paks udu kui suits ülesse, mis kõik kohad ümberringi kinni kattab. Juba se kaste on terwisel kahjulik, aga mõnes soos leitakse

ka wet, mis elajale jues kahju wõib teha.“ (Kreutzwald 1861: 48; Kreutzwald 1953: 364).

Kolmas allikas, milles Kreutzwald käsitles siberi katku, on 1879. aastal ilmunud „Kodutohter“, milles üritatakse anda teadmisi ja abi ihuhädade kohta inimesel. Seepärast on teoses veterinaarjaloolase jaoks huvipakkuvat vähe. Arstiteadlane Albert Valdes (1938: 82) nentis, et „„Kodutohtrit“ tuleb pidada küll esimeseks oma aja kohaselt puhtas eesti keeles kirjutatud arstiteaduslikuks raamatuks“.

Kreutzwald (1879: 123) kirjutab: „See tõbi läheb iga kord elajatest inimeste külge ja tuleb enamiste põuasel suwel nähtawale, kui hobused ja weiksed m u h u - t õ b e põevad, kus need, kes elajaid rawitsevad ja arstiwad, villi-tõbe võivad saada.“ Tsitaadist ilmneb selgesti, et ka kirjutises „Obbose muhho tõbbest“ vaadeldi siberi katku, mitte aga malleust, mida veised ei põe. Küll võib viimase puhul arvesse tulla kohisev muhutaud. Seega tunnistas autor jätkuvalt antraksi kontagioossust. Samuti vahendas ta kellegi oletust, et nakatatakse katkuse looma liha söömisel, kuid sellele autor omapoolset hinnangut ei anna.

Ka „Kodutohtris“ ei mainita antraksi mikroobset etioloogiat, kuid seda ei maksa imeks panna, sest ka näiteks Esimese maailmasõja puhkemise aastal ilmunud loomaarstimise rahvaraamatust nimetatakse nakkushaiguste põhjustajana tegelikult ainult neid soodustavaid tegureid (vt Schneider 1914: 17 jj). Kreutzwald (1879: 125) hoiatas inimesi ettevaatusele: tuleb vältida katkuse looma vere ja mäda sattumist kätele, samuti igasugust kontakti korjusega ning pidada kinni seadusest, millega keelati nülvida siberi katku surnud loomi. Ta rõhutas, et haige looma puudutamine on ohtlik ka neile, kelle kätel leidub kas või ainuüksi kriimustusi (*krammid*). Seepärast tuleks antraksihaigete loomade talitamisel või ravimisel nakatumise vältimiseks tõmmata kätte nahast valmistatud või tõrvatud kindad, seda eriti juhtudel, kui minnakse puhastama *mädanema läinud muhku*. Need soovitusel olid kahtlemata asjakohased.

Kreutzwaldi rahvaraamat „Kodutohter” (1879)

4. Teistest nakkushaigustest ja usstõbedest

Veterinaarmeditsiini ajaloo seisukohast on huvipakkuv vaadelda siinkohal inimesi ja loomi nakatavat marutaudi, mille kohta Kreutzwald (1879: 111–114) kasutas „Kodutohteris“ nimetusi *weejälestus* ja *hullu-koera-tõbi*.³ Teadaolevalt pole veterinaarkirjanduses neid mõisteid kasutatud, kuid lause *hammustab üks hul koer inimessi ehk weiksid*⁴ esines juba 1766. aasta „Lühhikesses õppetusses“ (Ernits 1991: 20). Kreutzwald nentis: „Weejälestus sünnib ik[k]a koera, hundi ehk muu koerahullust põdeja elaja hammustamisest, kelle ila haawa sisse läks.“ Seejärel kirjeldas ta marutaudise hundi poolt haavatud kolme mehe saatust (vt ka 5). Võru haiglas, kus Kreutzwald töötas, ravis ta patsiente nii, et

³ Meedikud kasutavad nakkushaiguste nimetustes osist *-tõbi*, nt *marutõbi*, *suu- ja sõratõbi*.

⁴ St veiseid.

hammustushaavu põletati esialgu arvatavasti põrgukivi ehk hõbenitraadiga (Kreutzwaldil *põletiskivi*) sügavamaks, hautati neid kolm päeva linaseemnepudruga, et tekiks mädanik.⁵ Hiljem, kui haavakoorik eraldus, seoti igal hommikul haavad uue riidetükiga, mis oli määratud kokku paranemist vältiva salviga. Selleski meetodis ilmnevad eespool käsitletud kontaagiumide teooria ja humoraalpatoloogia printsiibid.

Peaaegu sajand hiljem õpetati, et ajal, mil haigusnähud polnud veel välja arenenud, lasti haaval rikkalikult veritseda, et haigust tekitavad viirused eemalduksid organismist, haava töödeldi desolahustega (jooditinktuur jt); samuti oli lubatud hammustuskoha põletamine või väljalõikamine (Nõmm, Peterson, Aaver, Martma 1968: 311). Tänapäeva ülikooliõpik enam selliseid karme soovitusi ei jaga (Alaots, Saar, Viltrop 2006: 117).

Võrumaal oli veistel levinud nakkushaigus, mille puhul Kreutzwald (1838c: 525; 1838d: 730) kasutas saksa keeles sõna *Zungenkrebs* 'keelevähk'. Eesti keeles on alates 1879. aastast tarvitusel *keele wähja tõbi*, *keelewähk* jt sarnased mõisted (Ernits 1991: 24). Seni pole päris selge, mis haigusega on tegu. Ladina keeles oli omal ajal kasutusel kreeka päritolu sõna *Glossanthrax* 'keele siberi katk' ja ühend *aphthae malignae* 'pahaloomulised aftid' (Schneider 1914: 68).⁶ Esimene neist viitab antraksile, teine aga suu- ja sõrataudile (sks *Klauenseuche*). Tänapäeval eksistee-rib taudi olemuse kohta vähemalt kolm seisukohta: tegu võib olla kas 1) nüüdseks hääbunud siberi katku erivormiga, 2) suu- ja sõrataudiga või 3) mingi viirushaigusega, mis oli tüsistunud bakteritest esile kutsutud nekroosiga (vt Blain). Seetõttu, et ühes Inlandi sõnumis on veistel nimetatud kõrvuti keelevähki ja sõrataudi (Kreutzwald 1838d: 730), lubab ettevaatlikult Võrumaal oletada suu- ja sõrataudi puhangut. Seda haigust esines Kreutzwald sõnutsi veistel üle kogu Euroopa. Raviks soovitas ta võida keelt lahja soolhappe lahusega, seespidiselt anda kas sool- või väävelhapet (1838c: 524).

Minevikus olid inimeste nuhtluseks laialt levinud rõugeepideemiad, seda ka XIX sajandil. Kreutzwald (1879: 117–118)

⁵ Põrgukivi kasutamist marutaudi korral mainib nt Olt 1920.

⁶ Aft on valuline haavand suu limaskestal (Vääri, Kleis, Silvet 2006: 29).

pidas selle haiguse vastu vaktsineerimist inimkonna suurimaks leiutiseks ja kirjeldas „Kodutohtris“ inglise loomaarsti Edward Jenneri meetodit, mis seisnes selles, et inimest immuniseeriti rõugeid põhjustava veise pustulite ehk mädavillide sisaldisega. Kaitsepookimine ei kutsunud inimesel esile haigust, kuid muutis ta rõugete suhtes immuunseks. Ilmselt saksakeelse *Kuh- oder Schutzpocken* 'lehma- ehk kaitserõuged' järgi kasutas Kreutzwald mõistet *lehma- ehk warjurõuged*, kusjuures lähteks oli tegusõna *varjama* 'kaitsma, varjama'.

Seetõttu, et hangitud pookematerjali kvaliteet oli sageli kehv, üritas Kreutzwald 1838. aasta paiku ühe šveitsi arsti meetodil ise nakatada lehma inimese rõugetega, et saada neilt vaktsineerimiseks vajalikku rõugelima, mida saaks kasutada võimalikult värskena. Selleks süstiti mullika udarasse inimese rõugete materjali ja hoiti looma laudas, et ta ei hõõruks moodustuvaid pustuleid katki. Nende sisuga vaktsineeriti inimesi (Kreutzwald 1840a: 282).

1839. aasta kevadel täheldati Võrumaa mitmes paigas hobustel usstõbesid. Sel puhul soovitas Kreutzwald (1839f: 378) suukaudseks manustamiseks segada pulbri, mis koosnes punasest emajuurest, tammekoorest, koirohust, maarjast ja ahjunõest. Gustavson (1995: 10) kommenteeris seda sõnadega: „Lihtne ja asjalik!“. Tegelikult on emajuur ja koirohi mõruained, mis parandavad seedimist, ning tammekoor ja maarjas kootavate ainetena ravivad kõhulahtisust. Seega on tegu puht sümptomaatilise raviga, kuid parasiteerivad kõhuussid elavad edasi, ainult hobuse organism on muutunud veidi tugevamaks.

5. Sõnumitest nädalakirjale Das Inland

Kreutzwaldi esimene kirjutis nädalakirjas käsitles siberi katku (vt ka 3). Teised sõnumid olid laiema haardega, kuid enamjaolt pinnapealsed. Kreutzwald (1838b: 460; 1838c: 524–525; 1838d: 730) kirjeldas saksakeelsele lugejale, et kogu 1838. aasta kevad oli Võrumaal külm, suve algul valitses suur põud, mille tagajärjel kannatas eriti suvivilja kasv. Põud jättis tuntava jälje Rõuge ja Otepää kõrgendike põldudele. Juuli keskpaiku algasid pikaajalised sajud, mis takistasid heina- ja viljasaagi kogumist. Osa heinast

mädanes, osa uhuti madalamatel niitudel veega minema. See põhjustas tõsise söödapuuduse Räpina kihelkonnas, sest kestva vihmaperioodi tagajärjel oli Võhandu jõgi üle ujutanud ja hoidis suurema osa heinamaadest kuni sügiseni veel all (Kreutzwald 1839a: 91). Käsikäes ekstreemsete ilmastikutingimustega hakkasid taudid levima. Vastseliina kihelkonnas puhkes veistel keelevähk ja sõrataud ning lammastel ja Räpina kihelkonna hobustel siberi katk. Viimati mainitud taudi tagajärjel lõppes esimese kolme päevaga üheksa looma. Soolhappe manustamine kolm-neli korda päevas olevat hakanud mõjuma soodsalt, sest 40 isendist lõppenud vaid kaks. Toolamaa külas, kus kasutatud sama vahendit, ei olevat hukkunud ühtki hobust. Keelevähi ravi hapetega olevat andnud samuti häid tulemusi, kuid ravita jäänud veistest lõppenud kümme.

1839. aasta varakevadel nentis Kreutzwald (1839b: 202), et pika raske talve tõttu on loomasööda puudus muutunud iga nädalaga „ikka laialdasemaks ja tungivamaks, karja edasipidamine ikka raskemaks.“ Isegi aprilli lõpul sadanud lund ja pakast olnud 10° C. Peaaegu kõik lambad olevat lõppenud ning olevat alanud hobuste ja veiste massiline suremine. Mitmes kohas Võrumaal oli puhkenud veiste kopsutaud (sks *Lungenseuche*) (Kreutzwald 1839c: 235).

Sama aasta kevadel edastas Kreutzwald (1839d: 267–268) Võru kaupmehe ja raehärra Gustav Steini soovitus valmistada loomadele hädasöödaks hekseldatud õlgedest ning rukki- või rukki- ja odrajahust valmistatud ning ahjus küpsetatud leivasarnaseid päitse. Siinpuhul tekib muidugi küsimus, kas selle jaoks ikka jätkus oma toidust üle jäävat leivajahu. Ühes sõnumis kirjutas Võru arst, et kubermanguvalitsuse ajalehes kutsuti kõiki mõisavalitsusi aru andma söödapuudusel surnud koduloomade arvu kohta. See oleks aidanud teostada korduvalt jutuks tulnud ideed söödama gasiaitade asutamisest (Kreutzwald 1839e: 282).

Ka 1840. aasta kevadel polnud talupoegade elu kergem, sest veoloomad olid söödapuudusest väga nõrgaks jäänud, mistõttu kevadkülvit tehti alles jaanipäeva ümber, ning palju hobuseid oli lõppenud (Kreutzwald 1840b: 395).

1842. aastal kirjeldas Võru arst marutaudipuhangut Võrumaal (Kreutzwald 1842: 244–245). Räpina kihelkonnas suri maru-

taudiste koerte puremise tagajärjel paar siga ja koera. Märtsis löödi Võrus maha marutaudiseks peetud koer. Sama saatus tabas ka selle koera poolt puretud teisi penisid. Mais levis kuuldus kahest marutaudi põdevast hundist Vana-Koiola (sks *Alt-Koiküll*) mõisas Põlva kihelkonnas. Väike-Koiola (*Klein-Koiküll*) Lauga külas pures hunt kuut hobust, kes haigestusid, misjärel nad tapeti ja maeti nülгимата maa sisse. Üks Vana-Koiola soldatinaine võidelnud hundiga niikaua, kuni talle tuldi appi ja hunt tapeti. Raskelt vigastatud naine haigestus marutaudi ja suri. Vana-Koiola metsavahi 16-aastast karjatüdrukut vigastas hunt kergemalt; ta viidi Võru haiglasse. Väike-Väimela mõisas (*Klein-Waimel*) sai vapper noormees talle kallale tunginud hundist jagu.⁷ See maeti nülгимата maa sisse ja tapmiskohal tehti õletuld. Vana-Koiola metsas pures soldatinaisele kallale tulnud hunt Veriora mõisa (*Paulenhof*) talupoja vankrist välja rippunud jalga. Muide, varasematel sajanditel oli huntidest põhjustatud kahju loomakasvatusele üüratu. Näiteks XIX sajandi alguses hävitasid nad igal aastal pea kümnendiku kogu karjast (Laur 2003: 177).

Ka „Kodutohtris“ kirjeldas Kreutzwald (1879: 113–114) teadmata aastast pärinevaid marutaudi juhte. Rõuge kihelkonna Saaluse vallas haavas haige hunt kolme 20–65-aastast meest. Mehed läksid kõigepealt Vastseliina kirikumõisa, lootes sealt abi saada. Kirikuõpetaja lasknud soola ja tubakalehtedega haavu hõõruda ja soovitanud neil Võru haiglasse minna. Teisel päeval mindigi sinna ravile (vt 4). Nädala pärast hakkas 27-aastane tugeva kehaehitusega karjamõisa rentnik Eduard koju igatsema ja lahkus haiglast. Ent paari kuu pärast naasis ta väites, et „kui silmi tahtnud pesta – wet nähes, kramp temale peale tulnud, sest saadik ei olla tal võimalik wet näha, weel vähem suhu võta.“ Järgmisel päeval Eduard suri, kuid teised mehed olevat saanud terveks. Tsitaadist selgub, miks haigust kutsuti omal ajal veejälestuseks (vrd sks *Wasserscheu*).

⁷ Pole päris selge, mis mõisaga oli tegu. EKNR andmeil oli Väike-Väimela karjamõis, millest XVIII sajandi lõpus sai Varbuse mõis. Ent Kreutzwaldile, kes kasutas oma ühes kirjutises Varbuse (*Warbus*) nime, oli nii mõis kui ka selle omanik hästi teada (vt Kreutzwald 1851: 83). Ehk esines marutaud *Waimel-Neuhof* is, eestikeelse nimega Joosu mõis (vt EM: 197).

1844. aasta sõnumitest saame samuti teada, et ebatavalise suve tõttu haigestusid loomad sageli juba sügisperioodil, mis olevat tingitud märgadest karjamaadest. Hein olnud enamasti riknenud, mistõttu Võru arst soovitas heinakihtide vahele lisada keedusoola. Viljasaak olnud samuti kehv (Kreutzwald 1844a: 608; Kreutzwald 1844b: 689–690). 1845. aasta aprilli sõnumist ilmneb, et möödunud vihmase suve tõttu lõppis loomi massiliselt, nii hobuseid, veiseid kui ka lambaid. Mõnes paigus olnud lambad peaaegu täiesti hävinud. Põhjuseks olnud sööda kvaliteet (Kreutzwald 1845: 269).

Kreutzwald saatis suhteliselt lühikesel perioodil, aastatel 1838–1845 loomakasvatuse ja -haiguste kohta nädalikirjale *Das Inland* 17 sõnumit, neist neli 1838. ja seitse 1839. aastal. Pärastpoole ilmus ta sulest vaid üks-kaks teadet aastas, 1843. aastal mitte ühtegi. Viimaste aastate teated huvipakkuval teemal olid väga lühikesed, kõigest mõnest lausest koosnevad. Neist saame teada toonasest Võrumaa ilmastikust ning sellest tingitud vilja- ja heinasaagist, mis omakorda määras osaliselt loomakasvatuse ja tervisliku olukorra.

6. Kokkuvõtteks

Artiklist selgub komplekselt veel üks tahk Kreutzwaldi tegevuses, mis oli orgaaniline osa toonasest meditsiinist. Võru arsti panus veterinaarmeditsiini polnud küll kuigi suur, kuid aitas siiski kaasa sellealaste teadmiste propageerimisele. Nende põhisisuks oli eriti loomadelt inimestele üle kanduvate haiguste ärahoidmine. Sellekohaseid teadmisi jagas autor eesti talupojale oma rahvaräämatas „Kodutohter“ (1879) ja kirjutises „Obbose muhho tõbbest“ (1843) ning saksakeelsele lugejale nädalikirjas *Das Inland*. Loomanakkushaigustega seonduvalt on põhjalikumalt olnud kõne all siberi katk, vähem marutaud ja rõugetepanek, mainimist on leidnud ka suu- ja sõrataud, usstõved ja veiste kopsutaud. Kreutzwaldi teadmiste pagas toetus tolleaegsetele teooriatele, nagu miasmide ja kontaagiumide õpetus haiguste etioloogia seletamisel ning humoraalpatoloogia nende ravi põhjendamisel. *Inlandile* loomakasvatust ja veterinaarmeditsiini sisaldavate sõnumite kir-

jutamise periood jäi üsna lühikeseks (1838–1845). Neis kajastus arengutsükkel, milles kehvad ilmastikuolud kutsuvad esile ikaldust, sellest tingitult söödapuudust ning viimane põhjustab nälga ning soodustab loomadel haiguste teket ja suurt suremust. Toonased eestikeelsed haigusenimetused näikse olevat enamasti saksa eeskujuga, mis näitab, et talurahvas ei eristanud üksteisest igapäevaseid olulisi nakkushaigusi.

Lühend

sks = saksa

Kirjandus

Alaots, Jaagup 2003: *Eriepizootoloogia. Bakterioosid, mükoosid, mükotoksikoosid*. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool.

Alaots, Jaagup, Saar, Tiiu, Viltrop, Arvo 2006: *Eriepizootoloogia. Viroosid, prioonhaigused, klamüdioosid, mükoplasmoosid, riketsioosid, anaplasmoosid*. Tartu: Eesti Maaülikool.

Blain (animal disease). – *Wikipedia* ([https://en.wikipedia.org/wiki/Blain_\(animal_disease\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Blain_(animal_disease))).

EEW V = Julius Mägiste. *Estnisches etymologisches Wörterbuch 5*. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft, 1982.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. *Eesti kohanimeraamat*. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (<https://www.eki.ee/dict/knr/>).

EM = *Eesti mõisad*. Teaduslikult toim. Tiiu Oja. Tallinn: Olion, 1994.

EMS VI = *Eesti murrete sõnaraamat* 6₂₈. Toim. Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu. [Tallinn:] Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

- Ernits, Enn 1991:** Episitoloogia-alasest sõnavarast vanemas eestikeelses veterinaarkirjanduses. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 34 (1988). Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, 18–28.
- Ernits, Enn 2018:** *Eesti loomaarstiteaduse lätetel ja hoovustes*. Tartu: Eesti Maaülikool.
- Gustavson, Heino 1982:** Pilk F. R. Kreutzwaldi arstitegevusse. – *Keel ja Kirjandus* 8, 409–416.
- Gustavson, Heino 1995:** *Friedrich Reinhold Kreutzwald arstina Võrus*. (Eesti Tervishoiu Muuseum 6.) Tallinn: Eesti Tervishoiu Muuseum.
- Gustavson, Heino 1996:** *Võrumaa tervishoiu ajaloost a-ni 1940*. (Eesti Tervishoiu Muuseum 6.) Tallinn: Eesti Tervishoiu Muuseum.
- Haarseil.** – *Wikipedia* (<https://de.wikipedia.org/wiki/Haarseil>).
- KA** = Kronoloogilisi andmeid. – *Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, 211–254.
- Kalnin, Viktor 1996:** Friedrich Reinhold Kreutzwald. – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Koost. Viktor Kalnin. [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kingsissepp, Valve-Liivi [2020]:** *Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik*. [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus.
- KK VI** = *Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele. 1862–1882*. (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 6.) Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] –d.⁸ 1838a:** Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geographie, Statistik und Literatur* 29, 449–553.

⁸ Kreutzwald allkirjastas Inlandi artikleid perekonnanimest tuletatud erinevate pseudonüümidega.

- [Kreutzwald, F. R.] –d. 1838b:** Grosse Dürre, welche an einigen Orten dieses Kreises [...] ⁹ – *Das Inland* 29, 460–461. Eestikeelne tõlge: Kreutzwald 1953: 166.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1838c:** Die Witterung dieses Sommers gefällt sich in Extremen. – *Das Inland* 33, 524–525. Eestikeelne tõlge lühendatult: Kreutzwald 1953: 166–167.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1838d:** Bei dieser lange anhaltenden Herbstwitterung wird Manche öconomische Sorge [...] – *Das Inland* 45, 729–730. Eesti keelne tõlge: Kreutzwald 1953: 169–170.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1839a:** Unerachtet der langen Herbstwitterung [...] – *Das Inland* 6, 91. Eestikeelne tõlge: Kreutzwald 1953: 178–179.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1839b:** Die fortdauernt strenge Regierung des Winters [...] – *Das Inland* 13, 202–203. Eestikeelne tõlge lühendatult: Kreutzwald 1953: 179–180.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1839c:** Der gegen alle Klagen taub gewordene Winter [...] – *Das Inland* 15, 235. Eestikeelne tõlge lühendatult: Kreutzwald 1953: 182–183.
- [Kreutzwald, F. R.] 1839d:** Wo die allgemeine Noth auf dem Lande kein Erbarmen findet [...] – *Das Inland* 17, 267–268. Eestikeelne tõlge: Kreutzwald 1953: 183–184.
- [Kreutzwald, F. R.] –w– 1839e:** Der lang ersehnte Frühling [...] – *Das Inland* 18, 282. Eestikeelne tõlge: Kreutzwald 1953: 184.
- [Kreutzwald, F. R.] –w – 1839f:** Nach der bisherigen Witterung darf man günstige Erndten sich versprechen. – *Das Inland* 24, 378. Eestikeelne tõlge lühendatult: Kreutzwald 1953: 187.
- [Kreutzwald, F. R.] –w – 1839g:** Ueber die Ausbeute des diesjährigen Roggens [...] – *Das Inland* 32, 507. Eestikeelne tõlge: Kreutzwald 1953: 190.
- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1840a:** Die abermals ausgebrochenen natürlichen Blattern [...] – *Das Inland* 18, 282. Eestikeeles: Kreutzwald 1953: 194–195.

⁹ Pikemaid bibliokirjeid pakub Laidvee 1978.

- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1840b: Der Sommeranfang hat zu Gunsten keinen Einfluss gehabt [...] – *Das Inland* 18, 282. Eesti keeles: Kreutzwald 1953: 194–195.
- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1842: Von der sogenannten „tollen oder Hundswuth“ haben sich in diesem Jahre einige Fälle in hiesiger Gegend gezeigt. – *Das Inland* 28, 244–245.
- [Kreutzwald, F. R.] 1843a: Obbose muhho többest. – *Sippelgas. Essimene jäggo*. Tartu: H. Laakmann, 27–29.
- [Kreutzwald, F. R.] 1843b: Külm-vessi on kõige parrem terwise oidmise rohhi. – *Sippelgas. Essimene jäggo*. Tartu: Heinrich Laakmann, 29–36. Tänapäevastatult, uues kirjaviisis: Kreutzwald 1953: 231–235.
- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1844a: Die Folgen des ungewöhnlichen Sommers [...] – *Das Inland* 38, 608–609.
- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1844b: Die Ernteberichte lauten in jeder Beziehung traurig. – *Das Inland* 43, 689–690.
- [Kreutzwald, F. R.] –w. – 1845: Das vorige Jahr bot für Wetterpropheten und Kalendermacher mancherlei Prüfungen [...] – *Das Inland* 16, 268–270.
- Kreutzwald, Fr[iedrich Reinhold] 1851: Mitteilung über alte Gräber in der Umgegend Werros. – *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands* 61. Reval, 80–99.
- [Kreutzwald, F. R.] 1854: *Lühhikenne õppetus terwisse hoidmisest = Koli-ramat*. Neljas jaggo. Tartu: Laakmann.
- [Kreutzwald, F. R.] 1861: Sood ja rabad. – *Sippelgas. Teine jagu*. Tartu: H. Laakmann, 46–48. Ka Kreutzwald 1953: 363–364.
- Kreutzwald, F. R. 1879: *Kodutohter. Õpetus, kuda haigedega peab ümber käidama ja neile arsti abi puudusel kergitust tehtama*. Tartu: Schnakenburg.
- Kreutzwald, F. R. 1953: *Maailm ja mõnda*. (Teosed.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Körge, Kuno 1955: Fr. R. Kreutzwald arstina. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 38. *Ajaloo-keeleteaduskonna töid*. Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus, 45–56.
- Laane, E., Labe, L. 1970: Võru linnaarsti Fr. R. Kreutzwaldi jälgedes. – *Meditsiini teooriast ja praktikast. Artiklite kogumik*. Toim. A. Klink. Tallinn: Valgus, 7–15.

- Laidvee, H[erbert] 1978:** *Fr. R. Kreutzwaldi bibliograafia. 1833–1969.* (Personaalbibliograafiad 1₁.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Laur, Mati 2003:** *Mõis ja talu. – Eesti ajalugu 4: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni.* Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa.
- Liiv, J[aan]. 1880:** *Esimene Lojuste kaswataja ja rohitseja ehk õpetus, kuidas karjaloomade pidaja oma loomi kaswatama ja õpetatud arsti abi puudusel rohitsema peab.* Tartu: Schnakenburg.
- Mattheus, Ave 2022:** *Kreutzwaldi meditsiinialane rahvavalgustus. – Täämbädse ao Kreutzwaldi-kaemiisi. Tänapäeva vaateid Kreutzwaldile.* Toim. Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut', 63–95 (Võro Instituudi toimõndusõq 37).
- Nõmm, Evald, Peterson, Karl, Aaver, Endel, Martma Olga 1968:** *Loomade nakkushaigused.* Tallinn: Valgus.
- Olt, A[ugust] [1920]:** *Koduloomade tervishoid ja sünnitusabi.* 3. tr. Tartu.
- Reiman, A. 1953:** *Kreutzwald arstina. – Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 187–208.
- Schneider, N. S. 1914:** *Täielik loomade tohter.* 4. tr. Wiljandi: A. Tõllassepp.
- SSA II** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. Päätoim. Erkki Itkonen ja Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995.
- Valdes, Albert 1938:** *Eesti meditsiinilis-kirjanduse kultuuri arenemisest. – Eesti Arst 2,* 6–128.
- Vääri, Eduard, Kleis, Richard, Silvet, Johannes [2006]:** *Võõrsõnade leksikon.* 7., par ja täiend tr. [Tallinn:] Valgus.

Enn Ernits: Friedrich Reinhold Kreutzwald ja veterinaarmeditsiin

Eesti rahvuseeposõ „Kalõvipoig“ luuja Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) tüüt aastil 1833–1877 Võro liinaarsti ammõtin. Mõnõst meditsiiniaoluu uurmisõst tulõ vällä timä toimõndaminõ veterinaarmeditsiini ala pääl, a õnnõ tükelde. Kreutzwaldi seo ala tegemiisi kaeminõ andnuq mano ütte-tõist: 1) timä eloluulõ, 2) Võromaa kodoluulõ, 3) eesti veterinaarmeditsiini aoluulõ ja 4) eräalasõnavara kujonõmisluulõ. Kirätükün uuritas Kreutzwaldi seo ala kiräsõnna, miä and ütelt puult aimu timä seo ala tegemiisist ja avamiisist päämädselt eläjide ja inemiisi ütitside tõpi kotsilõ, a tõsõlt puult referiir nädälikirä sõnomiid Võromaa eläjäpidämise saiso ja tõpi levinemise kotsilõ.

Kreutzwaldi pannus veterinaarmeditsiini es olõq joht suur, a siski avit' tuu uma ala tiidmiisi propagiiriq. Tuu päämädses sisus oll' esiqeränis eläjist inemiisile edesiminevide tõpi ärqhoitminõ. Tuu kotsilõ jagi Kreutzwald ummi tiidmiisi eesti talopoelõ uman rahvaraamatun „Kodutohter“ (1879) ja kirotusõn „Obbose muhho tõbõst“ (1843) ni šaksakiilsele lugõjalõ nädälilehen Inland (1838–1845). Eläjide külgenakkajidõ tõpi kotsilõ om tä põh' aligumbalt kirotanuq tsiberi kadsust, veidemb marutõvõst ja pokkõpandmisõst, a ärqmärkmist om löüdnüq ka suu- ja sõratõbi, vaglatõvõq ja lehmä tävvütõbi.

Kreutzwald tugõsi ummi tiidmiisiga tuu ao teoorijidõ pääle, nigu miasmõ ja kontaagiummõ oppus tõpi etioloogia seletämise man ja humoraalpatoloogia tõpi ravimisõ põhjõndamisõ man. Kreutzwaldi Inlandilõ eläjäpidämise ja veterinaarmeditsiini ala sõnomidõ kirotamisõ aig jäi peris lühküs. Noin sõnomiin peegeldüs arõngutsükli, kon kehvi ilmoga tull' ikelüs, minkast tull' söödäpuudus ja tuust tull' eläjile nälq, mitmõsugumadsõq haigusõq ja eläjide suur lõpminõ. Külgenakkajidõ tõpi toonadsõq eestikeelidseq nimeq paistusõq ollõv šaksa keele perrä tettüq, miä näütäs, et talorahvas es tiiq pallõdõl egäpäävätsil külgenakkajil tõpil vaiht.

Tähüssõnaq: Fr. R. Kreutzwald, 19. aastagasaa kirändüs, tõpi ärqhoitminõ ja ravi, tsiberi katsk, marutõbi, eläjide külgenakkajaq

tõvõq, eläjäkasvatuse ja veterinaarmeditsiini seis, Võrumaa, veterinaarmeditsiini aolugu, terminoloogia

Märksõnad: Fr. R. Kreutzwald, 19. sajandi kirjandus, haiguste profülaktika ja ravi, siberi katk, marutaud, loomade nakkushaigused, loomakasvatuse ja veterinaarmeditsiini olukord, Võrumaa, veterinaarmeditsiini ajalugu, terminoloogia

Enn Ernits: Friedrich Reinhold Kreutzwald and veterinary medicine

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), the creator of the Estonian national epic “Kalevipoeg”, worked as a city doctor in Võru in 1833–1877. His activities in the field of veterinary medicine are reflected in some studies on medicine history, but only fragmentarily. Looking at Kreutzwald’s activities in this field adds to: 1) his biography, 2) the local history of Võrumaa, 3) the history of Estonian veterinary medicine, and 4) the development of terminology.

This article examines Kreutzwald’s writings, which on the one hand give an overview of his activities and ideas, mainly in the field of common diseases of animals and humans, while on the other hand referencing the messages published in a weekly newspaper about the state of animal husbandry and the spread of animal diseases in Võrumaa.

Kreutzwald’s contribution to veterinary medicine was not remarkable, but he still contributed to the promotion of knowledge in this field. The main content of his work was the prevention of diseases transmitted from animals to humans. The author shared relevant knowledge with Estonian peasants in his popular book *Kodutohter* (Home doctor) (1879) and in his writing *Obbose muhho tõbbest* (About the Cutaneous anthrax) (1843), and with the German-speaking reader in the weekly newspaper *Das Inland* (1838–1845). Regarding animal infectious diseases, anthrax has been discussed in more detail, rabies and smallpox to a lesser extent, while foot-and-mouth disease, worm diseases and bovine lung disease have only been mentioned.

Kreutzwald's wealth of knowledge relied on the theories of the time, such as the doctrine of miasmas and contagions in explaining the aetiology of diseases and humoral pathology in justifying their treatment. The period of writing messages containing animal husbandry and veterinary medicine for *Das Inland* was quite short. These writings reflect a cycle where poor weather conditions caused starvation, which resulted in a lack of fodder, and the latter caused hunger in animals and contributed to the development of various diseases and high mortality. At the time, the Estonian names of infectious diseases for animals seem to mostly have a German example, which shows that the peasantry did not distinguish many important infectious diseases from each other.

Keywords: Fr. R. Kreutzwald, Estonian literature in the 19th century, prevention and treatment of diseases, anthrax, rabies, infectious diseases of animals, the situation of animal husbandry and veterinary medicine, Võrumaa, history of veterinary medicine, terminology

Enn Ernits
Eesti Maaülikool
F. R. Kreutzwaldi 62
51006 Tartu
enn.ernits@emu.ee

VANASÕNU JA KÕNEKÄÄNDE EESTI RAHVALUULEARHIIVI VÕROKEELSETEST MUINASJUTTUDEST

URMAS KALLA

Siia artiklisse on koondatud Eesti Rahvaluulearhiivi „Eesti muinasjuttude andmebaasi” kuuluvate võrokeelsete muinasjuttude läbilugemisel leitud vanasõnad ja kõnekäänud. Lugemise põhi-eesmärk oli leida trükis väljaandmiseks sobilikke jutte, selle kõrval aga oli innustajaks ka teadmine, et need jutud, nii trükiminevad kui kõrvalejäävad, sisaldavad hulga fraseoloogilist materjali, mis vääriks tutvustamist nii folkloristile kui võro keele kõnelejale.

Küllap lipsas nii mõnigi kõnekäänuks loetav väljend tähelepanu alt välja, samuti võib arvata, et võropäraseid vanasõnu ja kõnekäände sisaldavad ka omaaegses eesti kirjakeeles üles tähendatud Võromaa muinasjutud. Seega pole käesolev esitus Võromaa osas ka üksnes rahvaluulearhiivi kogusid arvestades kindlasti ammendav.

Enamik leitud vanasõnu vastas hästi vanasõnatüüpidele, mis leiduvad teaduslikus väljaandes „Eesti vanasõnad”, ja artiklis ongi need antud tüübinumbrite järjekorras. Nende järel on tähestiku järjekorras esitatud üksikud vanasõnad, mida ei õnnestunud enam-vähem kindlalt paigutada ühegi tüübi alla, samuti paar vanasõnasarnast fraasi, mis ühel või teisel põhjusel ei liigitu ehtsateks vanasõnadeks.

Kõnekäändude süsteem, kõnekäänutüübid ja nende järjekord vastavad akadeemilises väljaandes „Eesti kõnekäänud” antule. Sealtsamast pärit süstemaatiliste üksuste nimetused aitavad lugejal mõista ka neid kõnekäände, millede tähendus muidu selguks alles jututervikust või võrdlusest mujalt pärit näidetega. Enamasti küll avab kõnekäänu tähenduse ka äratoodud kasutus-tekst, milleks on kõnekäänu sisaldav lause või kõnekäänu mõistmise seisukohalt oluline lauseosa (viimaseid võib olla ka mitu).

Kõnekäändude süsteemi üksuste hierarhiale (mõistekategooriad, mõisteklassid, üldmõisted ja mõisted) vastab üksuste nimetustes kasutatud tähesuuruste erinevus. Madalaima üksuse („mõiste”) alajaotused (näiteks mõiste MÕJUMA, MÕJU AVALDAMA puhul ILMA IGASUGUSE MÕJUTA) on kirjas sama tähesuurusega nagu ees- või ülalpool ära toodud hõlmavam mõiste ise, kuid alajaotuse ees on kaldkriips (näiteks mõiste MÕJUMA, MÕJU AVALDAMA all on esmalt antud kõnekäänutüüp „külge hakka-ma”, mis ei kuulu ühessegi eraldi alajaotusse; järgneb alajaotus / ILMA IGASUGUSE MÕJUTA kahe kõnekäänutüübiga: „ei liiguta kõrvagi” ja „ei liiguta oimugi”).

Paljude kõnekäändude puhul jäi siiski selgusetuks, millise tüübi alla neid tuleks paigutada või kas nad üldse vastavad ühelegi „Eesti kõnekäändudes” antud tüübile. „Mõiste” tasandil aga õnnestus leida süsteemis kohad ka sellele materjalile. „Tüübita” kõnekäändude kasutustekstid ongi antud vastavate mõistete all, kusjuures tüübinimetust asendab küsimärk.

Mõnd polüseemilist väljendit („kargab kui kirp”, „tuhkapuss”, „tuhatnelja”, „kadus (kaob) kui vana kuu taevast”) sai ka ühe ja sama kasutusteksti põhjal lugeda kuuluvaks kahte-kolme eri tüüpi. Neil juhtudel viitasin tüübinimetuse juures teistele sama sõnastusega tüüpi sisaldavatele mõistetele, kasutusteksti(d) aga lisasin ainult järjekorras esimesele tüübile.

Probleemiks oli ka võrokeelsete kuradinimetuste rohkus ja mitmekesine kasutamine muinasjututekstides. „Vanajuudas” ja „vana sarvik” jäid oma üldise leviku tõttu üldse tüüpidenä nimetamata, mõne teise puhul tuli otsustada, kas tegu on nimetusega või kirumis- ja sõimusõnaga („saavel”, „vana pühüs”). Kasutustekstid viitasid küll pigem nimetusele (kuigi halvustavas kontekstis), kuna aga sõnad ise olid koguteoses ära toodud just kirumis- ja sõimusõnade tüüpides, paigutasin ma leitud näited siiski samade tüüpide alla.

J. ja G. Sandra üleskirjutustes kohtab kõnekäände, mis võivad olla nende endi looming (täpsustada allikat!) (sama ei saa küll välistada teistegi korrespondentide puhul). Samuti ei tule Sandrate tekstides välja piirkondlikud keeleerinevused. Kui jutu süžee ka pärineb Sandrate nimetatud isikult, võivad jutus sisalduvad kõnekäänud siiski olla teise päritoluga, näiteks võib Vahtsõliina jutus

sisalduda seto materjali. Neid kahtlusi arvestades olen viited Sandrate saadetistele (ka vanasõnade puhul) varustanud nende perekonnanimega. Jaan Sandra saadetiste originaale kontrollides selgus ka, et osa muinasjutte, mis andmebaasis esindavad Vahtsõliina kihelkonda, on Sandral endal nimetatud seto juttudeks. Sellesid jutud olen märkinud küll Vahtsõliinas kogutuiks, kuid esmasse päritolukohana viitan Setomaad (< Vas < Se).

Toodud tekstinäidetes on arusaadavuse huvides muudetud kokku-lahkukirjutust ja interpunktsiooni. *w*-täht on asendatud *v*-ga. Ühes originaaltekstis *ö*-tähtede ja täiendavate märkidega edasi antud kõrgeenenud *öö*-häälik (sõnas *rüüik*) on siin kirjutatud *üü*-ga. Üleskirjutustes eri viisidel äramärgitud kõrget *õ-d* esindab *y*-täht. Originaalis ülakriipsuga märgitud pikad häälikud on kirjutatud kahekordsete tähtedega. Muus osas on kirjaviis jäetud muutmata, välja arvatud foneetilises transkriptsioonis näidete puhul, mis on edasi antud võro kirjaviisis, seejuures aga koos kõigi originaalis esinevate palatalisatsioonide ja kõrisulghäälikutega. Kui sõna on originaalis raskesti loetav, on erinevad tõlgendusvõimalused lahutatud kaldkriipsuga (näiteks „jälle/jäll”).

Punktiirjoont sisaldavad nurksulud tekstinäidetes tähistavad väljajätteid, kursiivkirjas sõnad nurksulgudes aga antud lauses või lauseosas puuduvaid sõnu (esitatud eesti kirjakeeles), mida on vaja lause mõistmiseks. Nurksulgudes (kuid harilikus kirjas) on ka originaalist pärit eksitavate kirjavigade parandused. Seespool ümarsulge ülakomade vahel on haruldaste sõnade ja sõnavormide tõlked.

Et kõnekäände ja vanasõnu saaks artiklist otse käibesse võtta, tundus olevat praktiline näidata lisaks teaduslikult täpsetele tsitaatidele ka väljendite tänapäevast kirjakuju võro kirjaviisis. Selleks on toimitud järgmiselt: vanasõna või kõnekäänu tervikusse kuuluvad sõnad on pandud rasvasesse kirja nende tähtede ulatuses, mis vastavad võro kirjaviisile; selle kirjaviisi jaoks valed või ülearused tähed ja muud märgid on jäetud tavalisse kirja, õiged või puuduolevad tähed ja märgid (eelkõige peenendusmärk) aga lisatud sulgudes. Lühidalt: kõik, mis esineb originaalis, jääb sulgudest väljapoole; kõike, mis on võro kirjaviisis, tunneb ära rasvasest kirjast. Kirjaviisi toimetades aga olen võimalust mööda jäänud paikkondlikku keelepruugi juurde ega ole püüdnud seda

lähendada võro kirjakeelele. J. ja G. Sandra kirja pandud tekstide puhul olen seejuures lähtunud nende koduse Vahtsõliina kihelkonna keelest, mida näib olevat kasutatud ka mujalt pärit jutustajate kõne edasiandmiseks.

VANASÕNAD

EV 187

... **kes ahn(õ)e meele täü(t)däp, täü(t)däp ka meresügävüse.** < Vas (H I 8, 357, Sandra)¹

EV 1016

„**Hüäl olõ(-)õi ikä, kur(‘a)äl otsa.**” < Vas (E 45397, Sandra)

EV 11835

... **kui tõösõlõ läät hauda kaibma, sis võtta hindä päält mõõdi.** < Vas (H III 30, 744)

EV 1078²

„**Hüä om kül(q)l kül(ä)ah kävvü(q), kotoh kõk(õ)ke par(õ)emb, ausamb uma aho pääl, tulusamb umah tuhkhavvah!**” < Vas (H I 8, 40, Sandra)

EV 1144

Tii(q) hüvvä vai halva – ky(i)k tii(t)d hindäle. < Rõu (H II 51, 420)

EV 1421

„**Hoitjal om asi!**“ < Vas (H II 71, 509)

EV 1610

¹ Sõnastus erineb küll mõnevõrra ainukesest tüüpi esindavast variantist **Ahne mago om suuremb kui mere kogo**, mis aga pärineb samuti J. Sandralt.

² Alates sõnast „ausamb” vastab tüübile EV 3977.

... [karul] olõvat ütssä mehe jõud ja ütte mehe süä; soel olõva(t)d ütte mehe jõud, aga ütssä mehe süä. < Plv (H III 16, 201)

Puhkas talvõ ['talvel'] und, küündlepääväh käänd tõsõ küle. Tall [karul] oo(um) ütssä mehe jõud ja ütte mehe sü(ä)a, kuna soel jäl(q)l ütte mehe jõud ja ütssä mehe süä um. < Röp (H II 32, 895)

EV 1667

Mis soe suuh, tu(u)o ka soe perseh, ... < Vas < Se (H II 60, 260, Sandra)

EV 1787

„**Ko(h)n hädä, sääl abi,**” ... < Vas (H I 8, 361, Sandra)

„**Sääl, ko(h)n häd(ä)a kõig(õ)e suur(õ)emb, om abi kõig(õ)e lähemb,**” ... < Vas (H I 6, 576, Sandra)

EV 1854

Vaskeviskaja pistnu ka poole pätsi leiba põske; tõse ütelnüva, et: „Mis sa nii veidü süüt?” Vaskeviskaja ütelnü: „**Kui härgä, nii sõrga:** mina ole vähamb miis ja süü ka veidemb.” < Kan (H II 32, 512)

EV 2000

„**Kül(h)l ilm op(p)as!**” Selle sõnaga suurusten anniva ütte vanemba vanast oma vastapaneja poja soldatis, ... < Vas (H I 6, 172, Sandra)

EV 2025

„**Ega punaga putro ei keedä(q), ei karvaga kapstit,**” ... < Plv (H II 51, 846)

„**Illoga ei keedet(äq)a hernit, karvaga kapstit.**” < Vas (H I 8, 134, Sandra)

EV 2067

„**Illos nägo, sita magu.**” < Vas (H I 8, 134, Sandra)

EV 2138

Niika(vv)ua opit, kui elät; targas saa(t)d, sis koolõt ar(q) < Vas (H III 30, 672)

EV 2487

... „**jooda(q) m(ii)eest, küll(h) sis m(ii)ees näütä(s)p o(u)mma tapa**” ... < Vas (H I 6, 572, Sandra)

EV 2997

„**Kats sut(t) väärässe(q) üte kahru ärä(q)**“, ... < Vas (H I 6, 677, Sandra)³

„**Kats sut(t) väärässe(q) viim(ä)ate üte kahru ärä(q)**.” < Vas (H I 6, 678, Sandra)

EV 3005

„**Kon kats kynõlasõ(q), sääil pidäge(q) kolmas suu kinni(q)!**” < Rõu (H II 51, 431)

EV 3055

H(e)ering üteln(ü)u: „**Jummal hoitku minno rikka mehe kätte saamast: rikas m(ii)ees sööse silm(ä)atera(äq) ka ärä(q), vaen(õ)e m(ii)ees jätt iks silmäterä(q) alal(õ)e**.” < Röp (ERA II 63, 634)

Kala üteln(ü)u vanast: „**Jummal oitku minnu nii rikka kätte saamast, kes minu ärq nilg ja kõik maha(q) viskase, ja nii vaes(õ)e kätte, kes kõik ärq süü**.” < Urv (ERA II 63, 482)

EV 3291

„**Kahr om küll(h) kuri ja kõva, sis(k)gi nahk hiib(õ)ell(õ)es iks s()aksa saani peräh!**“ < Vas (H I 10, 302, Sandra)

EV 3304

„**Karotapjal olgu säng, põdratapjal kirst**.” < Röp (H II 32, 895)

³ Jutt seletab ka vanasõna tekkimist.

EV 3909

... [Siil] vastanu: „**Kellel kitsas käen, tuu mingu vällä är'h pesäst!**” ja jäänü uhkõst pessä. Sellest saanu üttelüs „siil aja mügrä pesäst vällä”. < Kan (H II 52, 51)

EV 4308

... „**k(u)onn ka räähäs (?), kui pääle astutas.**” < Vas (H I 8, 358, Sandra)

EV 4389

Korjajallõ saa koorik. < Vas (H II 71, 244)

EV 4510

... tema sõber aga vastas, et: „**Egä(aq) kuldkäng ei sa(aq) minnä(q), ku närtsküpär ei võta(q),** mine vai kuningatüttele.” < Vas (E 45349, Sandra)

EV 4653

... „**kur('a)äl elol om kuri ots,**“ ... < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

EV 5319

Laisal um lag('a)ä õnn. < Vas (H II 71, 163)

EV 5589

„**Kas üts hall sõan om,**” ütli vana inimese, ja sell üteli om ka oma põhjus. Inemise, vanal ajal, püüti mõne veel vägisi kinni, vana poolise eä seen, anti sõtta, ja enne kui 25 aastat otsa sai, olli to ju ammu hallis lännü. Nii sai sõtta palju halle päid. < Vas (H I 6, 235, Sandra)

EV 6550

„**Om mi(i)es meelukas, sis naan(õ)e naarukas. ...**” < Vas (H I 8, 407, Sandra)

EV 6663

„**Mine(q) mehele, mitte rü(ä)akuh(')jal(õ)e!**“ < Vas (H I 6, 770, Sandra)

EV 7229

... „**naan(õ)e saa võt(t)ijal(õ)e, napukub(u)o korjajal(õ)e,**” ...
< Vas (H I 8, 361, Sandra)

EV 8729

... „**petmisega peetäs peret ja võlsmisega võetas na(a)in(õ)e.**”
< Plv (E 12175)

EV 9557

Meie sõnakuulmada poig es taha ka siingi „ilma kooli säädust”
omas võtta, sest egal ajal „**rass(õ)e om reb(ä)asel r(ii)ee
perrävõtmine**” < Vas (H I 6, 172, Sandra)

EV 9660

„Hää külamehekene, **minka rikas, t(uu)ooga armas:** mull om ka
üts asjakene, võta teda hendale, see võip ka sinno hädäst pästä,
sulle õnne valmist.” < Vas < Rõu (H I 8, 110/1, Sandra)

EV 9987

„Joose, poig, jorrota, poig, naise saat, hää saat. **Mis eelä(q) sajan
saanu, tuu täämb(ä)a pulma(n) piät ...**” < Kan (H II 45, 13)

EV 10174 või 10175

... **sandil egäpäävi lämmi leib.** < Vas (H II 69, 481, Sandra)

EV 10420

Siil es ole kahru sõnna kuulu ja jäänu kõssamata kahro pessä, ja
kahr muidoki pidä/pidänü? indäle tõist asõnd otsma. Säält kasunu
üttelüs: „**Siil aja kahro pesäst vällä!**“ < Kan (H II 52, 51)

... [*Siil*] vastanu: „Kellel kitsas käen, tuu mingu vällä är'h pesäst!”
ja jäänü uhkõst pessä. Sellest saanu üttelüs „**siil aja mügrä pesäst
vällä**”. < Kan (H II 52, 51)⁴

EV 10818

⁴ Koguteos „Eesti vanasõnad” ei anna ühtki varianti, milles karu asemel oleks tegelaseks mutt.

„**Äng(ä)at(ü)ut ei sü(üq)ö susigi,**” kas ma sis alamb sutt või olla?
< Vas (H I 8, 361, Sandra)

... „**ängätüt ei s(üüq)öö susigi,**” ammugi võtt veel kosilane
pakutu mõrsja. < Vas (H I 6, 445, Sandra)

EV 11034

... hää! tuñnil om sõpro, **nika sõpra kui sõira,** kiuzatuze tuñnil
jätvä kõik hindä maaha. < Plv (Ojansuu, Estonica II 507)

EV 11184

„**Sõnast saap tül(ü)i, pisust tuli,**” ... < Vas (H I 6, 153, Sandra)

EV 11618

„Om mies meelukas, sis naane naarukas. **Targa kur(´a)äga saat
ik(s)a är(q)r ell(äq)a, (a) ent ulli kur(´a)äga ei iialgi.**” < Vas (H
I 8, 407, Sandra)

EV 11835⁵

„**Tõösõlõ hauda kaiba(t)d / esi(q) sisse sattat**” < Vas (H II 71,
199)

... „**tõsõlõ hauda kaibat, esi(q) sisse sattat.**” < Vas (H III 30, 671)

EV 12198

... „**tunnist päse(t)d, nii iägi el(ät)ad**.” < Vas (H II 71, 512)

EV 12469

„**kui tü(ü)ö, nii palk.**“ < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

EV 13364

... timä oll esa käest kuulu, et **par(õ)emb vana var(´)joh kui
noorõ iloh** < Vas (H III 30, 813)

⁵ Ütlust võib tõlgendada ka kõnekäänuna (kahe esimese allpooltoodud näite puhul) (EKK II, 321: **auku kaevama**; vt artikli kõnekäändude osa).

EV 13364

”**Par(õ)emb vana (vaʀoh)** varsah⁶ **kui noorõ iloh.**” < Vas (H II 71, 284)

EV 13524

„**kuul(õq)e vana sõn(n)a, ärä(q) söögu vana ossa.**” < Vas (H II 71, 521)

EV 13839

... ülekohus ei püsü mitte kottih, **vargus kao(s)b varga k(ä)aest nii kui vesi sõglast** < Vas (H II 71, 315)

EV 14723

Kah(ʼ)jo ei käü(q) jo puid ja kivve pite, enge inemise(q) iks (piäväq) peava ted(ä)a ka tahtma(l)da kandma. < Vas (H I 8, 96, Sandra)

EV 15116 <

... **ülekohus ei püsü(q) mitte kottih,** ... Vas (H II 71, 315)

Tüöd piät kõvastõ tegemä, kas vai nõnoldõ maah, sis saat leibä ka süvvä. **Ku pehmehe nakkat elämä, jääs kott ka pehmes.** < Vas (H II 72, 742, Sandra)⁷

... **kui herr vallal(õ)e, nii vald herräle.** < Vas (H I 8, 126, Sandra)⁸

... **kui herr vallal(õ)e, nii vald herr(ä)ale!** < Vas (H I 8, 131, Sandra)

⁶ Tõenäoliselt üles- või ümberkirjutuse viga: õige sõna peab olema *vaʀoh* (mõeldavad kirjutusviisid ka *varjoh*, *varõh*); sõnakuju *varjoh j*-täht sarnaneb vana kirjastiili s-tähga ning ka *a* ja *o* eristamisel on kerge eksida.

⁷ Vahest kõige lähedasem on tüüp **Hooletul ei ole osa, pehmel ei ole pesa** (EV 1484).

⁸ Täenduselt ja ülesehituselt sarnane, kuid teiste osapooltega on tüüp **Kuidas küla mulle, nõnda mina külale** (EV 5030)

„Tool karjusel om **kuninga mi(i)el ja jänese jalaq!**” < Vas (H I 8, 98, Sandra)⁹

Ka kroonu säädusest käve mees meelega kõrvale; sai kül nuhtlust kõigipidi, ent „**laisa hob(õ)es(õ)e nahk om paks**”, see pesmist ei pelga. < Vas (H I 6, 172, Sandra)¹⁰

Määne tohtri, sääne palk. < Vas (H III 30, 745)¹¹

Et **pasan(õ)e vas(‘)k suur(õ)e kar(‘)ja kiini aja**, selle pärast haarnu karjus teda handapitte kinni, keerutanu ümbre ja visanu üle jõe. < Kan (H II 32, 512)¹²

kuis muido vanasõna täüde lät, et **varga ja r(üü)uuli ahivars ae(t)das lak(k)a, nii et as(õ)ondki ei olõ(q) tunda(q)**, ...< Vas (H II 71, 315)

⁹ Selles näites on tegemist kõnekäänuga, mida ei õnnestunud leida koguteosest EKK, kuid mis langeb sõnastuse poolest osalt kokku vana-sõnattüübiga **Noorikõl piät olõma jänese jalaq ja kuninga meel** (EV 7553).

¹⁰ Sarnase sõnastuse, kuid tõenäoliselt erineva tähendusega on tüüp **Laisk hobune on paks** (EV 5354).

¹¹ Sananeb kahele tüübile: **Kuida mees, nenda palk** (EV 6523) ja **Kuidas töö, nõnda palk** (EV 12469).

¹² Sõnastuselt vastab tüübile **Pasanõ vask aja karja kiini** (EV 8414), kuid tekstis on fraas otseses tähenduses.

KÕNEKÄÄNUD

MAAILM JA LOODUS

MAAILMARUUM

MAAILM

taeva all

... säänest kurä kelmüst ei tie joht tõõnõ kah inäp **seo hal(I)ja taiva all**, kui sa tiet. < Vas < Se (H II 60, 257/8, Sandra)

PÄEVAD JA NÄDALAD

ÖÖPÄEV

ÖÖ, ÖÖAEG, ÖÖPIMEDUS, PIME / ÖÖPIMEDUS, PIME, PIMEDUS

ei näe sõrme suhu pista

Et keldre kottpümme oll, nii et **es näe(q) sõrmõ(g)ki suuhõ panda(q)**, ... < Rõu (H II 60, 123)

... jõudse ta [---] kottpümme mõtsa sisse, kon **kätt es näe(q) silm(ä)a tsusa(d)ta(q)**, ... < Vas (H I 8, 65, Sandra)

Mees [---] jäi sisgi pelgama, kui niisugust hirmsat hellü kuuld, ütsinda ollen pistpimme ('pilkaspimeda') mõtsa seen, kon **kätt es näe(q) silmä panda(q)**. < Vas (H I 6, 686, Sandra)

pime kui kott

Et keldre **kottpümme** oll, nii et es näe sõrmõki suuhõ panda, ... < Rõu (H II 60, 123)

... jõudse ta [---] **kottpümme** mõtsa sisse, kon kätt es näe silma tsusata, ... < Vas (H I 8, 65, Sandra)

Torupilli-Jüri olnu kõrd Allküläs talgun, kos ta [---] rahvalõ **pihtpüm(m)etani** pilli lõönü ... < Kan (H II 52, 134)

... niisugutse elukaga **pistp(ü)imme** ööga kokko putuda ei ole jo mite naljaasi < Vas (H I 6, 685, Sandra)

Mees [---] jäi sisgi pelgama, kui niisugust hirmsat hellü kuuld, ütsinda ollen **pistp(ü)imme** mõtsa seen, kon kätt es näe silmä panda. < Vas (H I 6, 686, Sandra)

ILM, ILMASTIKUNÄHTUSED
PIKNE, ÄIKE, KÕU
vanaisa tuleb

Viel sügüse ilda pääle [---] **naas vanaesä kõvastõ käümä.** < Vas (H II 73, 392, Sandra)

kui **vanaesä k(äü)aumine ma(ah)ha jäi**, [---] läts mies moro pääle vällä ... < Vas (H II 73, 392, Sandra)

VIHM; VIHMASADU, SADAMA
sajab nagu oavarrest

Vihma **vali kui o(u)avarr(õ)est** pilvist maaha ... < Vas (H I 8, 65, Sandra)

TUUL, TUULESUUND
TUULETU, VAIKNE, HÄÄLETU
ei kihku ega kahku

Ei **kihko ei kähko** koske. Ei näe inämb vannamiist kirvedega, ei liigu kah inämb järve vesi ... < Röp (ERA II 186, 556)

ei kippu ega kõppu

... es olõ ei **kõppu egä kappu** kuulda egä nättä ollu. < Kan (H II 52, 69)

... ent peä olliva kõik nii silmastgi ärä lännü, et enamb es **kõppu ei kabinat** ei kongi kuulda es näta ole. < Vas (H I 8, 95, Sandra)

Rummal veli [---] kallas [---] latsõlõ [*keevat putru*] lõugu vaihõlõ, kes ka sissama olgi ('õlgede') pääle pikäle jäi, nii et inämb **es hellü es vallu** tie-es. < Vas (E 45488, Sandra)¹³

Kutsar juosk viel mõnõ vao maad sinnäpoolõ, kohe tõld oll länü, ent ei midägi: **ei hellü ei vallu** kualgi puol, ... < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

[*Mees*] kombõrd tük aigo pimeüsi, **es kuulõ üttegi inemise hellü ei vallu**, ... < Röp (ERA II 150, 468)

LOOMASTIK
METSLOOMAD
HUNT
kriimsilm

Ütskõrd tullu **Kriimsilmäesänd**¹⁴ vasta, ... < Kan (H II 52, 52)

Aastate iist, kui mii mõtsun [*oli*] **kriimsilm** harinu külälaine ... < Kan (H II 52, 132/3)

Vana **kriimsilm(ä)aes(ä)and** es olõki ni kalõsüämiline olnu ... < Kan (H II 52, 135)

JÄNES
haavikuemand

Selle tarvis and ta käsu, [---] et tälle paljo **haavik(i)em(ä)andit ja -es(ä)andit** elavält kinni võtta, ... < Vas (H I 8, 93, Sandra)

¹³ See ja järgnevad sama tüübi näited vastavad vormi poolest tüübile **olõ-õs hellü, es vallu** (ESS I, 58), kuid ei sobi seda hõlmava mõistega ÖÖPIMEDUS, PIME, PIMEDUS. Õigupoolest võiks ka nimetatud tüübi alla kuuluv näide („es ole enämb hellü, es vallo”) käia mõiste TUULETU, VAIKNE, HÄÄLETU alla. Vrd. VVMS, 83: „*Kiidsu puult kuulõ-õiq hellü ei vallu* (kippu ega kõppu) Vas”.

¹⁴ Väljend esineb jutus korduvalt.

INIMENE
INIMENE KUI TERVIK
SUGU
MEES / TUBLI MEES
?

Poig oll täll ka tubli nuormies, **nigu vasõst vällä valõt** ... < Võ (E 45021, Sandra)¹⁵

KEHAOSAD
NÄGU / ILUS, KLAAR NÄGU, ILUSA, KLAARI
NÄOGA
kui ladvaõun

... see illus noormees **kui verev(ä)a külega upin** lubas kuninga väljalastut jänessit terve päiva kaitsa ... < Vas (H I 8, 95, Sandra)

FÜSIOLOOGIA, ORGANISMI TALITLUS
LOOMULIKUD VAJADUSED, HÄDAL KÄIMA
?

Nii pea kui mees omma **l(uu)oodut sundi täütm(ä)a** läts, aije praaditu kikas oma pää kostgi vällä < Vas < Rõu (H I 8, 412, Sandra)

sinnä läts noorik silla ala jooma, kuna mees jo enne maaha olli jäänü **l(uu)oodut sundi täütmä**. < Vas (H I 6, 445, Sandra)

SURM; SUREMAS, SUREMA
elu ja surma vahel vaakuma

Terve suvitse pääva läts ta puhaten edesi, kooni omma mõisahe sai, kon ta terve kuu aigu rasseste haige olli, **elo ja surma**

¹⁵ Väljendi täpsem tähendus jääb selgusetuks. Võimalikud hõlmavad mõisted oleksid veel näiteks TERVE, HEA TERVISE JUURES, TUGEVA TERVISEGA ja ILUS, KENA, NÄGUS, ARMAS.

va(ih)h(õ)el võitl(õ)ema(h)n. < Vas < Rõu (H I 8, 131, Sandra)

hambad irevil

... nii et vaesõkõsõl suuki ammulõ oll ja **hamba(q) indsile** niu kuulul rebäsel, ... < Rõu (H II 60, 119)¹⁶

Kui ta [---] välja läts tütard ja tema uhkit rõivid kaema, olli see jo külmäst kokko kiskunu kui niidsekadsa ('niinekip'), **hamba(g)ki hindsile.** < Vas (H I 6, 444, Sandra)

paneב kõrvad pea alla

Hää meelega oles ta omaq pikaq **kõrva(q) pää ala pandnu**, ja kõigest näläst ja valust vabas tahtnu. < Vas (H I 6, 684, Sandra)

silmad kinni panema

A võt üts kõrd tull tuo aig ka kätte, ku vana baabakõnõ ka **silmä(q) kinni(q) pitsit(')**, ja nii tull ka tuoga muidogi noorõmbal velel tsuskmist ja haukmist inämb kanda kui imä varoh. < Vas (E 45484, Sandra)

surmale võlgu

Hädä sellele, kes temä [*lõvi*] paitamiste ala oles johtunu. See olli sis jo **surmaga võlglan(õ)e.** < Vas < Rõu (H I 8, 64, Sandra)

/ ISIKUSTATUD SURM

külmkäpp

Pea aigu tull **külmkäp(p)**, kopputt vanamehele rindu päle, kes tuut är heitü ja elogi mant läts! < Vas (H I 8, 539)

¹⁶ EKK (II, 628) annab kõnekäänu **hambad irevil kui lõpnud rebasel** ainult mõiste NAERMA all, kus ta tundubki loomulikum. Siinses näites on tegu pigem erandliku kasutusega (väljendit **hambad irevil** on täiendatud teise kõnekäänu osaga).

VALU; VALU TÄIS, VALUTAMA / VÄGA TUGEVA VALU
KOHTA

silmist lööb tuld

Oh seda **tuld ja palavust**, mis selle pääle soe silmist tsärinaga
väl(lä)ja kei. < Vas (H I 6, 682, Sandra)

UIMANE OLEMA, PEA KÄIB RINGI, PEA VALUTAB / OI-
METU, KONTAKTITU; TEADVUST, MEELEMÄRKUST
KAOTAMA

ei liiguta oimugi

Ta [---] säädnü oma tütre latse mano sängü, kes säält mittu aigu
es ol(õq)e kõrva liigutanu. < Kan (H II, 45, 23)¹⁷

ELUTÄHTSAD TOIMINGUD JA HARJUMUSED

SÖÖGID, ROAD / MAITSEMA, MAITSEV, HEA

mokkamööda

Tõno söögi ja joogi olnuva kah nääle väega **mokkapitte** ... < Plv
(E 4888)

?

Kül'lq ol' poiss hää õllõ tennüq, nii et **hambaki paänd lõksam-**
ma¹⁸. < Rõu (EKA 424, 48)

SÖÖMA, SÖÖMINE / PISUT SÖÖMA

keha kinnitama

¹⁷ Kasutustekst lubab väljendi paigutada kõnekäändude süsteemis pi-
gem siia, kuna näited kõnekäänutüübi **ei liiguta kõrvagi** juures (mõiste
MÕJUMA, MÕJU AVALDAMA / ILMA IGASUGUSE MÕJUTA)
(EKK II 372) näivad koondavat teisi tähendusi.

¹⁸ Võib olla on õige sõna hoopis *lõnksam(m)a'* lonksama', mis on ka
Võromaal levinud (EMS).

... kuna nimä veikese **hinnäst kinni(d)ti(q)**, lätsi nimä jal edesi,
... < Võ (E 45012/3, Sandra)

nälga kustutama

Nälä täütes ei või ma ka inemist pelada ei häbeneda. < Vas (H I
6, 685, Sandra)

/ APLALT, PALJU SÖÖMA, KÕIKE ÄRA SÖÖMA

kere täis parkima

nuokõsõ ol'i nikavva **kihä täüs pandnu** ni köüdi jo leeväkoti suud
kinni, ... < Vas (H II 3, 461)

nahka panema

Pois jäänü haina sisse seeni, kui lehm tulnu ja tedä kygõ hainaga
kõttu vai **nahka söönü**. < Kan (H II 52, 112)

?

... muudkui söö ja joo ja **naara(q) nälg(ä)a**, tennä Jumalat. < Vas
(H I 6, 237, Sandra)

/ KUI SÖÖMATA MAGAMA MINNAKSE

kõhtu hõlma võtma

Tihti pidänü rihepapp **tühj(ä)a k(õ)ottu hõlma võtma**. < Kan (H
II 52, 117/8)

Heidäs timä ka magama, **võtt' tühä kõttu hõlma**, ... < Vas (H II
3, 462)

SÖÖNUD, KÕHT ON TÄIS

kõht on täis ja meel on hea, sitahais käib üle pea

Kahr tuli kaararõugu päält, **k(i)ehäkene täüs, meelekene hüä** <
Vas (H I 6, 677, Sandra)

/ KÕHUTÄIS

keretäis

peräkõrd nakaś soelõ oppama, et ma külh tiijä, kost sullõ hüä
kihätäüś saa < Vas (H II 3, 516)

NÄLJANE, KÕHT ON TÜHI

kõht näpistab

Edesi minnen nakanu **kõtt** jälle **näppistäm(ä)**a ja ta nakanu
kihäkinnitust võtma. < Kan (H II 52, 94)

nälg on surmaks

söögihäda **oll(´)**i mehel jo **surmas** < Vas (H II 71, 359)

Oll' kül ullil veel jo otsani **nälg surmas** ni jovva as inäb esiki
hüäste edesi hõllo, ... < Vas (H II 3, 462)

Armas härjaherrakene, laina mulle mõni tsilgakene verd
pruukostis. Nälg **om** jo **surmas!** < Vas (H I 6, 746, Sandra)

soolikad löövad pilli

soolikad mängivad marjaasi

Tõõše veife sööväq õdagut, rumalal **laskva(q)** **soolko(q)** **õnn(õ)**e
villu siseh. [I 352; *vai ka* I 353] < Räp (H II 52, 265)

?

... **nälg läts(´)** täl [*nooremal vennal*] jo **süämehe**. < Vas (H II 3,
516)

PURJUTAMA, VIINA VÕTMA / PURJU TEGEMA, PÄHE
HAKKAMA

purje panema

Ku timä ummi sõpruga jo **pää** õigõ **purjo** oll **pandnu**, sis kõnõli timä ... < Võ (E 44998, Sandra)

MAGAMA; UNI, UNINE
MAGAMA, MAGAMA HEITMA
magab kui tuhakott

Sis arvanuva mõlõmba, et makas **ku tuhakott!** < Plv (H II 51, 862)

?

Inemise tuleva töölt väsinult kodo, **pandva(q)** oma tuima, tööst tapetu **kehä** asemele **rõuku**, ... < Vas (H I 6, 745, Sandra)

PUHKAMA (eriti peale sööki), PUHKEHETK, UINAK
hinge tagasi tõmbama

Miis istnu ütte kannu kõrvale maha, [---] inne süüki veidike **hõngu haarda(q)**. < Kan (H II 32, 548)

FÜÜSILINE OLEMUS, KEHA
JÕUD, RAMM; TUGEV, JÕULINE, SUURE JÕUGA (INIMENE) / JÕUDU PROOVIMA, MAADLEMA
rinda pistma

Ta [---] lei risti rinna ette ja **pistse** sis vanapaganaga **rinna(q) kokko**. < Kan (EKmS 4°, 4, 25)

ILMA JÕUTA, VÄHESE JÕUGA, NÕRK
nõrk nagu naadike

Pallav suvine päiv palot kuningat rängäste, nii et ta, **nõrk kui naat**, ütest tõiste kaperdellen aiglaselt edesi aste. < Vas < Rõu (H I 8, 411, Sandra)

PAKS, PRISKE, RAMMUS
kui ahi

Hobene **ku ilma ahi** ieh. < Ráp (H II 52, 510/1)

nagu viljarõuk

Kae, vannaesä velle ol' ka iks **rõuk**, – kui [*kass*] malgaga üles [*puu otsa*] juusk, sis ol' [*karu*] maan kui ramatas. < Kan (H II 52, 55)

AISTINGUD

NÄGEMINE / HALVA NÄGEMISEGA, NÄGEMISETA

pime kui kott

[*Mees*] lubas innembä nälgä koolda, kui **kottpimmena** ümbre hulke. < Ráp (ERA II 150, 467)

VAATAMA, SILMITSEMA / ÜKSISILMI, KURJALT VAATAMA

ei saa silma pealt ära

... kui kuningas tedä viel tarõ man kõrdapite kaeli ('silmitses'), sis inäp **sil(m)ast(k)gi taha(-)as laskõ(q)**. < Vas < Se (H II 60, 277, Sandra)

?

timä sais läve kõrvalõ ja **lask(')** kõik siäl **läbi silmi** < Vas (H II 71, 244)

NÄGEMA, MÄRKAMA

oma silmaga nägema

Sägsäl oll tuli ('tuline') hüämiel, et ütskõrd ka ummi **lihasilmiga** säänest kuulsat miest nätä sai ... < Vas < Se (H II 60, 252, Sandra)

KUULMINE; KUULMA, KÕRVAGA ERISTAMA / KUULAMA

ajab kõrvad kikki

Pois hiitü nii arr, et tunnõds hinnäst, **ai kõrva(q) kirki** ja kullõl:
helü oll jall tõistkõrd. < Võ Sandra, G. (E 44510, Sandra)

HELI, HÄÄL
HÄÄLEKÕLA; HÄÄLT KUULDAVAKS TEGEMA / VALJU
HÄÄLE, HELI KOHTA
ajab kõrvad peast

... tõdsõh tarõh ämmärdi latsõ, nii et vai **kõrva(q) ar(q)r pääst**
ajanu. < Vas (E 45487/8, Sandra)

käib luust ja lihast läbi

See **lõigas(')** mehekesel **luust ja säsüst läbi**; ... < Vas (H I 6, 686,
Sandra)

VALJU HÄÄLT TEGEMA, KARJUMA
?

Soekõnõ rüük **kõgõst lõõrist.** < Plv (RKM II 208, 276)

KÕNEAKTID
JUTTU AJAMA, VESTLEMA / KÕNELUS, JUTT
täie suuga

... tuo naas **kyg(õ)o suuga** hagõma, et kas ma nu sändsele mehele
lää < Vas (H II 32, 1014)

/ KORRAGA ÜTLEMA, RÄÄKIMA
ühest suust

Kõik **nigu üte suuga** mõisti kapteni surma, ... < Võ (E 45042,
Sandra)

TEADE; TEATAMA / LEVIMA
levib nagu kulutuli

See veidra vanamehe kitus **lagosi** pea sinnä ja tännä **kui kulutuli la(k)jale**, ... < Vas (H I 6, 429, Sandra)

?

... sinna olnu **hel(ü)u heitün(ü)u** et Tõno väega tark elajaroohitsõja um ... < Plv (E 4892)

MÖTTETEGEVUS
MÖTLEMA, MÖTISKLEMA

?

Mõtlõsõq kõik kokko, et ei tiiäq, kon uma poig või ollaq. < Kan (AES, MT 210, 92)

?

Miis **mõtlõs ümbre uma pää**, et kui kõik um võimalik nii, kui sis kala üttel, sis või ju ahoga ka Petterpuuri sõita. < Vas (H III 30, 741)

/ PINGSALT MÖTLEMA

pead murdma

Ta [---] mõtles, **murd pääd**, [---] kuś rikkust saassi. < Röp (H II 52, 619)

Küll kohtosäksä **murdliiva(q) pääd**, aga es mõistava mõistatust ärä mõistatada ... < Röp (ERA II 150, 512)

OTSUSTAMA, OTSUST VASTU VÕTMA
mõeldud, tehtud

Nii kui mõt(õ)eld, nii täüdet. < Krl (ERM 147, 81)

Mõtõld – tett < Võ (E 44512, Sandra)

/ EI SUUDA OTSUSTADA, NÕUTU, SEGADUSES; NÕUTUKS TEGEMA, SEGADUSSE AJAMA

ei mõista i-d ega a-d

Soldat [---]ei mõista kuningallõ **müügi(q) ei mäagi(q)**, ei tiia midägi! < Plv (H II 51, 861)

ei mõista kolmegi lugeda

Kuningapoig heitunu [---] ära [---] ja **es ol(õq)e mõ(i)stnu** enämb **katt(õ)e lu(kõq)geda**. < Kan (H II 32, 498)

Sepp **es mõista(q) viit(k)gi luk(õ)aq**. Poig selet nüüd ärä, kuš lugu om ... < Ráp (H II 52, 672)

Herräkene jäi suurõ tie pääle kogoni hakis ('tardus paigale'), ja **es mõista(q) inäp kolmõ lukõ(q)**. < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

kõrvatagust kratsima

Soldat jälleki **süüt kõrvajuurõkõisi** ja ei mõista kuningallõ müügi ei mäagi, ei tiia midägi! < Plv (H II 51, 861)

Nüüd vannuva, **kaknuva(q) kõrvjuuri** ja sülelnüvä. < Ráp (H II 52, 714)

Kuningas **kra(t)ds(õ)e o(u)mmi kõrvu** karja perast, kuningatütar karjuse perast, ... < Vas (H I 8, 96, Sandra)

Talomies **kõhvits(') kõrvjuurõst pääd** ja ütäl ... < Vas (H II 72, 390, Sandra)

pea mõtteid täis kui rattarumm kodaraid

Kodo minneh võtnu miis jahumati pää otsa ja lännu, **pää mõttit täüs nii kuu ratas kõdarit**, tassakõtsi kodo poolõ. < Plv (E 4887)

Aga nuu oll keisri tüttrel **pää mõttit täüs nii kui rattarumm**

kõdarit. < Vas (H III 30, 741)

?

Praporstsik ja [jái] edimält **nigu päähä pest kana** saisma ... < Võ (E 45004, Sandra)

MÕISTMA, ARU SAAMA

mõistust võtma?

otsa kätte saama?

Nii **võtt(')** mees **veere** ja sai „kõrra kätte” nink keeld ('keelas') ega asja perast, mis täll vaija käske olli. < Vas (H I 8, 361, Sandra)

/ ÄKKI MÕISTMA, ARU SAAMA

kae langeb silmadelt

... sis tundsõ, et nigu **soomus nakassi silme iist kaoma**, ... < Ráp (ERA II 150, 471)¹⁹

TEADMA, TUNDMA / TEADMATUSES, EI OLE KURSIS, INFOTA

ei tea õöd ega päeva

Peeglist ei tiia kiäki **üüd ei ilma**, kos ta peräkõrd jäi ... < Kan (H I 10, 161)

TEADA SAAMA, AIMAMA / ETTE TEADMA

?

... miis **es tii(äq)ja me(e)legagi mõttõlda(q)**, et kes takkah tull. < Vas (H III 30, 737)

¹⁹ Väljend on artiklisse võetud tinglikult: muinasjutus kasutatakse seda otseses, mitte ülekantud tähenduses – tegeliku nägijakssaamise, mitte äkilise mõistmise kohta.

PSÜÜHIKA
AEGLANE, AEGLASELT
kui täi tõrva sees

Laiska inemist võrrõldas täiga, [---] niu: [---] **um ku täi tõrva pääl**, ta um **uma eluga niisama kinni(q) ku täi tõrva pääl**; ... < Rõu (H II 60, 86)

venib kui täi

Laiska inemist võrrõldas täiga, [---] niu: **vidä (lätt)²⁰ ku vana täi, lätt ku hämme (likkõ) täi...** < Rõu (H II 60, 86)

HIRM; EHMUMA; EHMUNUD, HIRMU TEKITAMA,
KARTMA
püksid sõeluvad püüli

Vana sarviku **püksi(q)** naksiva seda kuulden **püüdlit l(üü)ööm(ä)a**, ... < Kan (EKS 4° 4, 18)

Vaenõ rätsepp jähmätü nii ära, et **pöksiq)** õkva kõrraga naksiva **püüdlit lüümä** ... < Röp (ERA II 180, 717)

Rataste külen kinni kõüdetu herrakesel **leiv(äq)a püksikese(q) püüdlit**, ... < Vas < Rõu (H I 8, 130, Sandra)

süda kukkus saapasäärde

„ ... Sa piät [---] õlle tegemä nii, et mulle hummogus juvva saas.”
Nüüd **satt(õ)e mehel süä**. < Röp (H II 52, 560)

?

²⁰ Selles näites pärinevad sulud originaalist.

sis võtt küll pini **kattõ pioga pääd ümbre** ja üttel ... < Vas (H II 71, 182)²¹

JULGEMA, MITTE KARTMA
südant võtma

Tõõnõ **võtt(´)** ka tuost **süänd** ja naas kõõ uma naasega [---]
kõvastõ tüöd tegemä ... < Vas (H II 72, 742, Sandra)

?

... noormees **kinnit(´)** henda **kõvas kui mürk**, ja es kaeha
kualegi poole. < Vas (H I 8, 138, Sandra)

/ JULGE
?

... naasel oll nii **kõva pää** ja läts iks edesi ilma selle pääle
mõtlõmada, et vaest soet (‘hündid’) ärä söövä. < Vas (H III 30,
745)

ELAV, ELAVA LOOMUGA, PÜSIMATU (OLEMA)
eläss ja palass

... sinitse moosekandiq mängvä nii väega ilosahe, et inemisel
luujakuq (‘luud-liikmed’) pidiväq **elämä ja palama**. < Röp (H II
52, 299)

kargab kui kirp (vt ka TRAGI, HAKKAJA, VIRK, KÄRME)

Kerge ku kirp, **kargas ku kirp** (üteld. sellest, kell väega võtja
vaim nink niu kärsitu um õnõ ja ruttu ütest paagäst tõisti paika
kargassiva/kargas?). < Rõu (H II 60, 86/7)

kargab nagu kirp tühja tupe sees

²¹ Võimalik mõiste ka MURETSEMA, MURES (OLEMA); MURETSEMA PANEMA, VAEVAMA (vt).

Ent soe kargeliva ümbre kahru **nigu kirbuq tühä tup(õ)e seen** ...
< Vas (H I 6, 677, Sandra)

?

Kerge ku kirp, kargas ku kirp (üteld. sellest, kell väega võtja vaim nink niu kärsitu um õnõ ja ruttu ütest paagäst tõisti paika kargassiva/kargas?). < Rõu (H II 60, 86/7)²²

LAISKUS; LAISK, LAISK OLEMA / LAISK
laisk kui pori

Ütel mehel olnu kolm poiga, kats virka ja vana **mudalaisk**. < Kan (H II 32, 514)

/ LAISKLEMA, MITTE MIDAGI TEHA VIITSIMA
ei nõsta nõkla nõgla pääle

... ta esi **es liiguda(q)** inäp **nõkla nõgla pääle**, ja sisgi sai tüö kah kõik kõrdapite arr tettüs. < Vas < Rõu (H II 69, 298, Sandra)

laiska petma

... mies [---] tsusanu tõõnõ kõrd **laiskust petten** tulõ tapma ('pahma') sisse ... < Rõu (H II 51, 424)

lõtti lööma

Ziaq käveväq ummapääd, poiss **lei lõtti** õnne. < Röp (H II 52, 210)

MÕISTLIK, ARUKAS, MÕISTLIKUKS TEGEMA; MÕISTUS
TULEB PÄHE, MÕISTLIKULT, LÄBIKAALUTLETULT /
MÕISTLIK

?

²² ESS (II 828) annab väljendi **kerge kui kirp** teise tähenduse: (kaalult) kerge.

Nimme, terve ja **tävve meelega**, võtt ta kindmaste nõus, vällä minnä, et kostgi pelgu ja hirmu näta ja tunda saas. < Vas (H I 10, 317, Sandra)²³

MÕTLEMATULT, LÄBI KAALUMATA, TORMAKALT /
MEELETU, PÖÖRANE, ARUTU (OLEMA)
ulli meelega pääle lännu

Mõisaherr arvas, et ta um üts **ulli meelega pääle lännu** sulanõ ... <
Võ Sandra, G. (E 44554/5, Sandra)

kui vanaperremiis näk ('nägi'), et sulasõt jälle/jäll? tühalt tagasi
tulliva, sis oll vanahallv kui **hullu meelega pääl** < Vas (H III 30,
795)

RUMAL, TEADMISTETA / RUMAL INIMENE
tuhkapuss (vt ka SAAMATU, HÄDINE INIMENE; MUST,
KASIMATA INIMENE)

Pernaanõ ütles: „Oo! Mis saq **tuhapuskri** sinnaq tulõdõ!” < Har
(RKM I 7, 21)

Pernaanõ ütles: „Üts **tuhapuskri** om.” < Har (RKM I 7, 25)

SAAMATU, SAAMATULT / SAAMATU, HÄDINE INIMENE
tuhkapuss (vt RUMAL INIMENE)

TAIBUKAS, TERANE
kerge peaga

Pois olli ka väega võttja, **kerge pääga**, ta ope ka kõik, mis eale
kongi koolin oppi olli. < Vas (H I 6, 176, Sandra)

²³ Fraas „tävve meelega” esineb ühes näites vastupidise tähendusega kõnekäänutüübi **ei ole täie aruga** kohta (ESS I 744); „Eesti kõnekään-
dude ja fraseologismide andmebaasis” on olemas Setu näide väljendist
tävvel kuul tävve meelega (ERA II 252, 314 (15)).

pea võtab

Pois olli ka väega **võttja**, kerge **pääga**, ta ope ka kõik, mis eale kongi koolin oppi olli. < Vas (H I 6, 176, Sandra)

TARK, SUURTE TEADMISTEGA
OMA HEAKSARVAMISE JÄRGI
oma käega

sis lask [*noormees*] eläjä ('loomad') esi sisse minnä ja **uma käe**
peräst süvvä nii pallö kui tahtva < Vas (H II 71, 201)

TAIBUTU, RASKE TAIBUGA, MITTE ARUKAS
pea ei võta kinni

Ei sedä sino uma pää küll **üles es võtaq**, tütarlats om sinno openu.
< Röp (H II 52, 561)

TRAGI, HAKKAJA, VIRK, KÄRME
kargab kui kirp (vt ELAV, ELAVA LOOMUGA, PÜSIMATU
(OLEMA))

kui väävel

... nu [---] pannuva vahtsõ paari tsuugõ jalga ja **lõõganuva(q) ku**
veeveld ... < Plv (H II 51, 865)

KODU JA MAJAPIDAMINE, RÕIVAD
PUHAS, MUST

MUST (vee, toidu vm kohta) / MUST, KASIMATA INIMENE
tuhkapuss (vt RUMAL INIMENE)

TÖÖD JA TEGEMISED, ELATUSALLIKAD
KIIRE OLEMA, KIIRUSTAMA
EI OLE AEGA
mahti saama

... kättemasmisehimu ta söamen **es anna** tälle enamb **ruumi** maha istu. < Kan (EKS 4° 4, 17)

TAGANT KIIRUSTAMA
pakki peale panema

Tühi kött **tegi** miheksese öge **pakki**,... < Krl (H II 24, 41)

ÄKKI, JÄRSKU
ÄKKI, OOTAMATULT
nagu puuga pähe löödud

Asi tulli nüüd ilma meelemõtlemada ja ootmada, armastajale noorele paarile **kui puu pää(h)hä**, mis näid valusa lahkumise-murrega täüt. < Vas (H I 8, 358, Sandra)

TÕSTMA
teeb tuule alla

... ülestõstmises tundnu ta selle [*kirve*] nii raskõ olõma, et **tuult-kist alt laskõ(q)** ei võinu. < Plv (H II 45, 342)

LIIKUMINE; KÄIMINE; SÕITMINE JM
JOOKSMA, ÄRA JOOKSMA
jalgadele teada andma

... [*lind-hernevaras*] es hooli sest midagi, enge **ands(õ)e siivule teed(äq)a**. < Kan (EKS 4° 4, 11)

... röövli [---] nänü, et asi ni, sis **andnu jalul(õ)e teedä(q)**. < Rõu (H III 22, 238)

jalgadele tuld andma

... uhtnu ta [*Vanamoor*] Vaskeviskaja kyge/kyyge? tävvega välla, kes sis **jalol(õ)e tuld andnu**. < Kan (H II 32, 513)

Nüüd olliva kyik opetaja mõtte mõtsa lännüva; kurval meelel **andsõ jalol(õ)e tuld** ja läts kodo. < Kan (H II 32, 418)

nii et kannad välguvad

Vanapakañ sibaś takah, nii et **kondsa(q) välgevä(q)**. < Röp (ERA II 295, 519)

nii et pori lendab

Sis istnu [*talutütar*] noorõ juuda kõrvalõ tõlda ja sõitnuva põrgu poolõ **kui pori tärises**. < Plv (H II 51, 852)

tuhatnelja (vt ka KIIRESTI SÕITMA, TORMAMA, KIHUTAMA)

... kes sis hobesele sälgä karas [---] nink **tuhatnel(l)ju/tuhatnel(lä)ja?** kodu poole sõitma nakkas. < Kan (EKS 4° 4, 20)

Ta karanu kuldhobõsõllõ sälgä ja kihotanu jälle **tuhatvallu** klaasmäe poolõ minemä. < Kan (H II 52, 88)

... sys võtt tää tütarlatsõ [---] sälgä ja **tuhknoi!** nink sedämaid olli nää tõõsõn ilma veeren. < Rõu (H II 51, 487)

Võtt mehe sälgä ja **tuhknoi** minek ni ruttu ku püssäluut ('püssikuul'), ... < Rõu (H II 60, 123)

võtab jalad selga

Tütarlats **võtnu** ka **jala(q) sälgä** ja käünü imä havva pääle, ... < Kan (H II 52, 90/1)

?

... nu **lõõganuva(q)** tiid piti **minekit**, vahel pannuva vahtõ paari tsuugõ jalga ... < Plv (H II 51, 865)

?

Soldat **pühknü** noid jälgi müüda **takah minekit**. < Plv (H II 51, 864)²⁴

KÄIMA, KÄIMINE / JÄREL, KANNUL KÄIMA
kundsa pääl

Husse oll tuhandete kaupa pakõjel takah ja pīaaigo herrä hobõsõl
kondsa pääl. < Rāp (ERA II 186, 542)

MINEMA, TULEMA; ÄRA MINEMA, LAHKUMA
kadus nagu udu

Juudas kaonu säält **ku u(d)tsu**, ... < Rāp (H II 52, 757/8)

kadus kui vana kuu taevast (vt ka KADUMA, KADUMA
MINEMA, ÄRA KAOTAMA)

Nīpia ku miis nuu syna ütelnü oll, kattõ tulõlūüjä mehe silmist **niū
vana kuu taivast**. Noq oll miis päävin ('kimbatuses'). < Rõu (H
II 60, 123)

A vana kindral **kattõ** jo tõõsõl pääväl liinast arr **kui vana kuul**,
kõiki tütärdega, ja läts kohegi tõistõ paika elämä. < Vas < Rõu (H
II 70, 488, Sandra)

/ MINE ÄRA; VÄLJA, MINEMA AJAMA
kao mu silmist

„**Kasi(q) mu silmäst**, sa ināmb mu poig ei oleq.” < Rāp (H II 52,
703)

SÕITMA; SÕIDUTEE; TEEOLUD / KIIRESTI SÕITMA, TOR-
MAMA, KIHUTAMA

²⁴ „Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis” leidub mõiste
JOOKSMA, ÄRA JOOKSMA all ka kõnekäanutüüp **pühkis minema**.

tuhatnelja (vt JOOKSMA, ÄRA JOOKSMA)

PASSIIVNE TEGEVUS

PÜSTI SEISMA, LIIKUMATULT SEISMA / SÕNATULT,
LIIKUMATULT SEISMA

?

Herräkene **jäi** suurõ tie pääle kogoni **hakis** ... < Vas < Se (H II 60,
259, Sandra)

VÄRISEMA, VÕBELEMA

?

Veel rängembast ja koledambast ojas tike tõbine, nii et tallitaja
naisterahvasgi kõigest kehast värisema nakas nink kogoni terve
suur maja (**õkva ku**) õtsekui **sar(')**ja **pääl** olli. < Vas (H I 8, 66,
Sandra)

ELATUMA, ÄRA ELAMA

ELATIS, TEENISTUS, TASU / ELATIST TEENIMA, PALKA
SAAMA

oma pead toitma

Veel suurembas kasvi esa rõõm, kui poja ärä seletiva, et na nüüd
kõik opnu ametmehe omma, kes sellega ka o(**u**)mma **pääd** võiva
toita(q). < Vas (H I 6, 170, Sandra)

/ ELATISEST, TÖÖST ILMA JÄTMA, ELATISEST, TÖÖST
ILMA JÄÄMA

hundipassi andma

hundipassi saama

Ta [*Susi*] mõtel perrä, et: „Kavva ma niiviisi hulgi ja hülpa üttest
tõiste oma „soepassiga”, ...” < Vas (H I 6, 682, Sandra)

OMAND JA OMANDISUHTED

ABI, TOETUS, TUGI

VÄHE ABI, VÄHE KASU, KASUTU

palju kisa, aga vähe villa

Vanajuudas nakanu ütskõrd põrst pügäma. Põrs vingnu (rüüknü) väega kõvaste. Vanajuudas ütelnü: „**Inämb ville kui villu!**” ja lasknu vallale. < Kan (H II 32, 567)

ei seda jõua ükski täita

ma võtti hindälle vana naase, nu **ei jo(v)va(q) kui tõist ar(q) täütä(q)** < Vas (H III 30, 814)

AHNITSEMA, AHNE OLEMA

AHNE

ahnepäits

Opetaja, kes muido ahne inemine olnu, vai **ahnepäits**, tahtnu ka sellest lõütüst rahast indäle osa saada... < Kan (H II 32, 417)

ANDMINE JA VÖTMINE

EI RAATSI ANDA; KITSI, IHNE OLEMA

ei anna pala peost

Ütskõrd johtu Kristus jalki ummi jungridega kidsi rikka mehe poolõ üöses, kes tälle õdagult es ka hummongult **pinipalla** leibägi süvvä anna-as. < Vas (H II 73, 714, Sandra)

ILMA JÄÄMA

võta näpust

seal mõttelnu pois, et nüüt sa mina [*metsast*] välja. Aga **võtta(q) näpust**, raguja olnuva kats kirvest, tõne tõsel pool kandu < Kan (H II 56, 714)

?

Mees [---] andse hobesele paari plakse ja tahtse seda [*äkki välja ilmunud*] meest jalgu ala ajada. A **kost võtta**? Hobene ei liiguta hennast paigastgi. < Kan (EKmS 4°, 4, 25)

OMASTAMA, ENDALE VÕTMA
SAAMA, HANKIMA / LÄHEB SUURT SAAMA, JÄÄB VÄHESESTKI ILMA

läheb püve püüdma, kautab kanagi käest

Nii **lätsi** ma **püvve püüdm(ä)a, kaodi kanagi**. < Vas (H I 6, 681, Sandra)

SÄÄSTMA, KOKKU HOIDMA, KOGUMA
?

kuld jäi täll tagavaras, tuud **es puttu(q)** timä mitte **küüdsega(g)ki**
< Vas (H II 71, 367)

VÄGA TAHTMA, SOOVIMA, HIMUSTAMA
hammast ihuma

... ehk vast timaga pahakuri süä sa noide kehvü armside hääli läbi parebmat [parembat] tundmist, ja **ei io(q) (hio(q))²⁵ hammast** timä liha ja vere järgi, ... < Kan (H II 52, 135)

VAJALIK, TÄRVIK (OLEMA) / OMA VALDUSES OLEVAST, HARJUMUSPÄRASEST LOOBUMA, LAHTI ÜTLEMA

kriipsu peale tõmbama

Ent külma ja lämmä Looja tõmmas **kriipsu t(i)em(ä)a rehnungist läbi** ... < Vas (H I 6, 443, Sandra)

Kriips vanasarviku **rehknungist läbi**. < Vas (H I 6, 128, Sandra)²⁶

²⁵ Sulud sõna *hio* ümber pärinevad originaalist.

²⁶ Muinasjutu pealkiri

RIKKUS JA VAESUS
PAREMA ELUJÄRJE PEALE SAAMA, JÕUKA(MA)LT ELA-
MA

haljale oksale jõudma

Nii tööd teten ja Jumala abiga ellen **j(o)ðu(d)tsi(õ)va(q)** naa
hall)jal(õ)e ossal(õ)e, ... < Vas (H I 8, 40, Sandra)

VAENE, VARANDUSETA

peenike peos

Kõrd oll' sepp elänu, kellel **peenike peio** ja kitsas kätte tullu. <
Kan (H II 52, 151)

Kõõl ilmal oll kitsas käeh, **peenikene peoh**, et Jummalgi hoitku.
< Vas (H II 70, 82, Sandra)

/ VAESELT, KEHVALT (ELAMA); VAESUS

kitsas käes

Kõrd oll' sepp elänu, kellel peenike peio ja **kitsas kätte** tullu. <
Kan (H II 52, 151)

Kõõl ilmal oll **kitsas käeh**, peenikene peoh, et Jummalgi hoitku.
< Vas (H II 70, 82, Sandra)

Nii päst esa mõistlik nõuuandmine viel perast surmagi timä latsi
kitsast tunnist. < Vas < Se (H II 60, 514, Sandra)

PETMA

PETMA, TÜSSAMA

puru silma ajama

Nüüd veel saiva naa arvu, et siin muud es olõ kui karmandsiku
tutva rõiva, ollgiga täüs topitult, minka ta neid tõlla mant arr taht-
sõ pettä ja neile tuol viisil **tuhka silmi visata(q)**. < Vas < Se (H
II 60, 259, Sandra)

VARASTAMA; VARASTAMINE; VARGAKOMBED
ise sööb ja süda väriseb

Kõrtsimiis ai naase ja latsõ ka üles ja seivä sis **nigu süä värisi siseh**, ... < Plv (H II 45, 366)²⁷

ALTKÄEMAKS; ALTKÄEMAKSU ANDMA
silmad kinni pistma

Küll **paiga(š)** ja **katt(')** temä ülembide ja vahte **silmi**, kulla ja hõpega, ... < Vas (H I 6, 575, Sandra)

Kui nemä [---] jo küllalt pagsult kulda ja hõbehet kinni hoitjide **silmi pääle** olliva **paiganu**, – tulliva nemä, ütäl ööl [---] tulema. < Vas (H I 6, 576, Sandra)

KADU JA HÄVING
HÄVITAMA
pihuks ja põrmuks tegema

Nüüd ähvärännüväq võõraq kunigaq kõik **pihus ja põrmus purutada(q)**, ... < Räp (H II 52, 316)

KADUMA, KADUMA MINEMA, ÄRA KAOTAMA
ei kihku ega kahku

Veel oot ja kannat mees, ent **ei kohku ei kahku** midagi naise tagasi tulekist. < Vas (H I 8, 136, Sandra)

Kui ta säääl kassi kombel edesi tagasi käve, es kuule temä säääl **kohku ei kahku**. < Vas (H I 8, 362, Sandra)

kadus nagu tina tuhka

²⁷ Võimalik ka mingi muu tõlgendus (hirmust pole otseselt juttu), kuid igatahes esineb väljend varguse kontekstis.

Koton karanu ta hobõsõ säläst maha, kes pia **kui tina tuhka** kaonu. < Kan (H II 52, 87)

Ruttu kruvnu sepp karbi kokko, mispääle vanajuuda hobõsõ ja tõld **kui tina tuhka** ärä kaonu. < Kan (H II 52, 153)

... vanahalv kaonu kygõ naase ja poigõga ja hobõstõga **kui tina tuhka**, et ütte jälge ei olõ perrä jäänü. < Kan (H I 10, 163)

... naine [---] kadunu ära **kui tina tuhka**. < Kan (H II 51, 380)

... sis kaonuva vainlaste väe **kui tina!** < Plv (H II 51, 869)

Siis kikas kirgnü ja — vanatühi kõige oma puea ja tõlla ja hobõstõga **kui tina tuhkhaua!** < Plv (H II 51, 829)

... lõnü surõmballõ mõnõ läüki, ni et si **kui tinna tuh(k)ga ärä(q) kaonu**, ... < Plv (H III 16, 181)

... kaesse: ei ole vanaesä perändüst ei miest katte kumbagi. Kõik kaonu **ku tina tuhka**. < Röp (H II 52, 714)

Jäneš kattõ **nigu tina tuhka**. < Röp (ERA II 295, 520)

... tollõ pääle kattõva mõlõmba mehe **nigu tina tuhka**. < Röp (ERA II 186, 548)

Poisikõsõ olli **kui tina tuhka** kaonu ja vaonu; ... < Vas (H II 70, 471, Sandra)

kaob kui vana kuu taevast (vt MINEMA, TULEMA; ÄRA MINEMA, LAHKUMA)

kaob nagu tuhk tuulde

... nii vanatühi kõige uma puea ja tõllaga kaonu ärä **kui tolm tuuldõ**, ... < Plv (H II 51, 851)

/ KADUMA, OLEMAST LAKKAMA (ka tundmuste vms kohta)
nagu käega pühitud

... tõbi oll' nigu **peoga külest ärq pühitü**. < Röp (ERA II 150, 473)

KATKI OLEMA; KATKI, AUKUDEGA / HOONE, ANUMA,
ASJA VMS KOHTA
pisa ja pinna

Sääl pand ta õnnetuma vaeselatse kirstu vaihele nink tsäuste ('tampis') temä pääkese, käe nink jala ja kõige luukondi purus ja **pirapinna**, ... < Vas (H I 10, 217, Sandra)

(palju, kiiresti) KULUMA, MINEMA
kui karu perses maasikas

tuu läts **kui kahru persehe maasikas** < Vas (H II 71, 311)

tuul toob, vesi viib

Oll küll vanasarvikul mittu ja mittu ristiinemise last olnu, ent niu üle kohtuga saadu, es olõ näil pikkä püsümist, enge kyk olli täst lahkunu, nink niiviisi oll tää ilma, sest: **mis tuul tõi, tuu vesi vei**. < Rõu (H II 51, 486)

ABIELU, PEREKOND, SUGUVÕSA

ABIELLUMA

ABIELLUMA, NAISEKS VÕTMA, MEHELE MINEMA
nõu võtjal, miil minejal

Nõuu võtjal, mi(i)el minej(ä)al, – ja neist sai ilma pikemba peramõtlemise ja pajatamiseta paar. < Vas (H I 8, 406, Sandra)

VANEMAD JA LAPSED

EMA JA ISA / VALLASLAPSE EMA?

/ ETTEHEITED VALLASEMALE?

... viimäde **pand(')** kunigatüttär **häühällü üles** ja sedä es olõ mitte kunigas ei ka kunigatüttär esi tiidnu, mäanes pois see süüdläne pidi olõma < Vas (H II 71, 328)

INIMESTEVAHELISED SUHTED

SUHTLEMA JA SUHTED

ALLUTAMA, SÕLTUMA PANEMA; SÕLTUV, MEELEVAL-
LAS OLEMA

küüsi jääma

Herräl oll no otsus käeh, et ka timä armas provva kelmi karman-
dsiku **küüste vaih(hõ)el(õ)e** om **sadanu**. < Vas < Se (H II 60,
259/60, Sandra)

oheliku otsas

Sääl **tõmmatu** mehe **lyiga** ja antu tüü, mis kiäki ärä ei jõvva tettä.
< Kan (H II 52, 76)

on paeltes

... tal tulnu suurõmb tahtmine, et sellest **lingist**²⁸ kuikist ära saasi
päästä. < Plv (H II 45, 343)

LUBAMA, SÕNA ANDMA; SÕNA PIDAMA, SÕNA MURD-
MA / SUURI LUBADUSI ANDMA

suuga teeb suure linna, käega ei kärbsesepesagi

... tedä arvate kergatses ja huuplõjas, kes ainolt **suuga tege suurõ
liina, aga käe(q) ei tii(q) käopessäge valmis**. < Ráp (ERA II 180,
720)

MEELDIV, MEELEPÄRANE (OLEMA)

meelt mööda

²⁸ Genitiiv sõnast *ling* on ka võro keeles enamasti *lingu*, kuid vähemalt Harglõs siiski ka *lingi* (EMS).

Niisugunõ jutt ja oppus oll rätsepäle väega **miilt** ja mokka **pite** ...
< Rüp (ERA II 180, 719)

mokkamööda

Niisugunõ jutt ja oppus oll rätsepäle väega miilt ja **mokka pite** ...
< Rüp (ERA II 180, 719)

NOOMIMA, RIIDLEMA, NÄÄGUTAMA, ÕIENDAMA
?

Tuokõne [---] juosk **küüste ja ambid(õ)ega** mamselide **külge**. <
Kan (H II 45, 477)²⁹

PAHANE, PAHUR, RAHULOEMATU (OLEMA), TORISE-
MA
kulmu kortsu tõmbama

... ainult üts asi, midä mõtöldõh vai näteh timä **kolmu kortsu**
kisk('), oll tall tulõvanõ väümies ... < Võ (E 45039, Sandra)

meel läheb hapuks

Vanajuudal **lännü miil hapus**, joba tahtnu lüvva ... < Kan (H II
32, 569)

nina norgu laskma

Mis ülemb kuningas sa ol't, kes tühä ilma lori-pori peräst jo **nõna**
norro lask ja ei tija eski, mis tetä? < Vas < Se (H II 60, 278,
Sandra)

Kuningas sõit [---] tõistõ kuningide ette, julgõlt ja rõõmsalt kui
ülemb kuningas kunagi, kia kohki **nõnna alla lasõ(-õiq)ij**. < Vas
< Se (H II 60, 278, Sandra)

²⁹ EKK (II 928) annab väljendi **küünte ja hammastega** ainult mõiste
KINDLASTI, TINGIMATA, IGA HINNA EEST all.

SUHTLEMA, SÕBRUSTAMA, LÄBI KÄIMA / SUHTLEMIST
KATKESTAMA
?

Et nuo [---] sändse poolõnõija olli, arvas nuormies parembas näist mõnõs aos **hinnäst viirde vitä(q)**. < Vas < Rõu (H II 70, 475, Sandra)

/ ÜKSINDA, ÜKSI, ÜKSINDUSES
?

... muido elavat nema siin ilman **kui „laasitu puu” lak(õ)e välä pääl**. < Vas (H I 6, 306, Sandra)

TÜLI, PAHANDUS, VAEN / TÛLITSEMA, VAENUTSEMA
maid jagama

Mis tie velitse jagelet hindä vaihel katekeske? Mis **maajago** teil om? < Ráp (H II 52, 272/3)

nagu kass ja koer

Naa **eläse(q) kui pini kassiga**, üts sülgas, kisk küüstega, tõõnõ purõ ja lüü kápäga. < Vas (H II 69, 601, Sandra)

/ RIIUHIMULINE, NORIB RIIDU
?

... nii kuu naane vanna Tõnno nännu, naanu tõnõ hambit järäma ja **ruskit hõõrma** ... < Plv (E 4885)

/ RÜNDAMA, KAKLEMA, KÄSITSI KOKKU MINEMA
karvanoota vedama

... mies kaenu – säääl söödü pääl 3 poisi tapleseq ja **vidävä(q) karvnu(u)ota**, kas toít võt. < Ráp (H II 52, 711)

natist kinni võtma

... vana viu ajanu pääd viest vällä ja tahtnu poisi sisse tõmmata.
Ku sanna Antso poig vanal viul **tutust kinne pü(ü)örnü**, sõs
olluq väläh ku vopsahtas õnne. < Röp (H II 52, 329)

SUHTUMISED JA HOIAKUD
ALATU, HALB INIMENE, NÄRUKAEL
?

... keelepesjä om ka kavvõdast uma **lihadsõ keelega luidsõ kaala
kats(k)gi lõiganu**. < Vas (H II 72, 208, Sandra)³⁰

KELLEGI NÄHES JA KUULDES, HÄBENEMATA /
VAHETULT, OTSESELT
silma alla (vt **oma nägu näitama**, mõiste KELLEGI POOL
KÄIMA, KÜLASTAMA, KÜLAS KÄIMA)

VARJAMA, PEITMA / VARJATUT AVALIKUKS TEGEMA,
AVALIKUSTAMA, PÄEVAVALGELE TOOMA VÕI TULEMA

asi on helil

... kas sa sis esi naisi tiijäij, et näide suuh kärsiij midägi ja sis um
kõik liin **hell(ü)u täüs**. < Vas (E 45406, Sandra)

HALBA SEPITSEMA, HALBA TEGEMA
auku kaevama

„Tõösõlõ hauda kaiba(t)d / **esi(q) sisse sattat**”³¹ < Vas (H II 71,
199)

/ EI TEE HALBA, EI KAHJUSTA
ei ole tema pealt karva puhunud

³⁰ Vanasõnaseos: EV 5827 **Lihane keel lõikab luise kaela**

³¹ Ütlust võib tõlgendada ka vanasõnana (EV 11835; vt artikli vana-
sõnade osa).

Prii rahvas pagesiva suure pelju ja hirmuga ega üts omma korteri, ehk küll neide **hiuskarvagi** keä **es liiguda(q)**. < Vas (H I 6, 240, Sandra)

Ütsgi kiltri ei ka kubijas [---] es tohi vaeste orje **hiuskarvagi liiguta(q)**. < Vas < Rõu (H I 8, 131, Sandra)

HÄBELIK, UJE / HÄBENEMA, HÄBI TUNDMA
häbeneks ka, aga häda ei luba

„**hädä es anna(q) häbendel(läq)a**” [II 328; vanasyna: EV 1733]
< Vas (H I 8, 455, Sandra)

?

mehegene pidi **hädse n(õ)onaga** tagasi minema < Vas (H III 30, 818)

/ EI TUNNE HÄBI, EI HÄBENE, JULTUNUD
viskab häbi selja taha

Kuningas, kes no sändse uotmada õnnõga, kogõmada kokko sai, **hiit(´) häüü maah(h)a**, ja küsse siälsamah näijo nime perrä ... < Vas < Se (H II 60, 276, Sandra)

JULM, HALASTAMATU, EBAINIMLIK

kivine süda

... kriimsilmaesand es olõki ni kalõsüämline olnu, kui kyik inemise tast kõnõlnuva, et soel **kivine südä**, ... < Kan (H II 52, 135)

TIGE, ÕEL
süda sappi täis

Nüüd läts piinatuide ja sõimatavide talopoige **s(ü)öä sappi täüs**, ... < Vas < Rõu (H I 8, 131, Sandra)

MÕJUMA, MÕJU AVALDAMA

külge hakkama

Et uma nõu kostki otsast kinni(q) es olõ(q) nakkanu, sis lännü ta nõija vai targa mano api otsma. < Kan (H II 52, 120)

Kohtuniku mõttelnuva neid sõnnu kül risti ja pikuti läbi siski nõu ei ole nakanu ... < Kan (H II 32, 422)

/ ILMA IGASUGUSE MÕJUTA

ei liiguta kõrvagi

...aij perremies Jeesust ja Peetrust [---] kah rehele, ent aetava es liiguda(q) kõrvagi ... < Rõu (H II 51, 423)

ei liiguta oimugi

... aij perremies Jeesust ja Peetrust [---] kah rehele, ent aetava es liiguda kõrvagi (üteldas kah: es liiguda(q) hurmugina) ... < Rõu (H II 51, 423)

TÜÜTAMA, EI LASE RAHULIKULT OLLA / TÜÜTU, TÜLI
TEGEV, HÄIRIV

küljes kui tõrv

[Vanakuri] võhlits ja kaeht ristiinamise vilja ja elaja ärä, nii et ristiinamine temaga kui tõrvaga koo(h)n olli, ... < Vas (H I 6, 443, Sandra)

VIHA; VIHANE, VIHASTAMA / VIHANE

süda täis

Kass saanu s(ü)öänd täüs, karanu üles, murdnu hiire maha ... < Võ (H II 60, 71)

Nii pidi sulanõ tuod hamõht vaivald kuu aigu, [---] mink üle muidogi perremehel ime ja ka süämetäüde(q) oll. < Võ Sandra, G. (E 44552, Sandra)

/ VIHANE OLEMA

hambaid kiristama

... nii kuu naane vanna Tõnno nännu, naanu tõnõ **hambit järäm(ä)**a ja ruskit hõõrma ... < Plv (E 4885)³²

süda tõuseb kurku

Sis **tull(‘)** viel kuningapujal õigõ **süä üles** hindä pääle, et mis timä tuo Kärbseseene arr lask. < Võ (E 45032, Sandra)

RAHUTU, ERUTATUD, ÄREVIL

nagu süte peal

Naistõrahvas **käevä(q) kui kireh**, et: „Mis nuu saa? Nuu iks ärä tappõdat!” < Vas (H III 30, 737)

nagu tules

... vars lännü viil pelglikumbas ja **joosnu kui tul(õ)en**. < Kan (H II 32, 569)

?

... süä iks ei saa viil rahu, **käü nii kui (kärstitüsih)** karistüsin³³, ei püsü inämb kohgi. < Vas (H III 30, 818)

VÕÕRAD

KELLEGI POOL KÄIMA, KÜLASTAMA, KÜLAS KÄIMA
oma nägu näitama (vt ka **silma alla**, mõiste KELLEGI NÄHES
JA KUULDES, HÄBENEMATA / VAHETULT, OTSESELT)

³² EMS annab märksõna **järama** all väljendi **hambaid ~ hammast järama**’ hambaid kiristama; *fig* viha kandma ’koos näidetega.

³³ Nähatvasti kirjaviga või valesi kuulnud sõna: *karistus* tähendab võro keeles ‚keeld; manitus; karistus’ (VEVS), *kärstitüsen v kärstitüsih v kär-sitüüsil (käümä)* aga ’kärstituses, rahutus olekus’ (EMS, märksõna **kär-si-tus**).

... talv aigu [---] ei näütä [*mees*] **silmäga(g)**ki kodo ... < Kan (H II 32, 565)

... Vanapois es olõ inämb omma **ihosilmägi** rihepappilõ ilmangi **näüdänü**. < Kan (H II 52, 121)

... tohe es timä hinnast papi **sillmä ka annda(q)**, < Vas (H II 3, 515)

Ta [*kerjus*] pallõl [---] hinele määnestgi rõivahilpu iho ümbrele, sest täll olõvat häpe jo muidõ **inemiste sillmi minnä(q)**. < Vas < Se (H II 60, 767, Sandra)

... praporstsik **lasõ(-)õs tedä umma silmägi**, ... < Võ (E 45053, Sandra)

MEELELAHUTUS
LASTE MÄNGUD
pimesikk

... kistuda tuli ärr ja nakami **pümmetsikku mängmä!** < Võ (E 44648)

Nakas karo **pümmetsikku ajama** ... < Võ (E 44648)

LÕBU, LUST, TRALL / LUSTIMA, LÖBUTSEMA
meelt lahutama

... lä õige kerikuhe Jumalat pallõma ja omma **kurbust lahutama!**
< Vas (H I 8, 540)

TEMBUTAMA; TEMP; TEMPE TÄIS / VIGUREID, TEMPE
TÄIS
sibulad sees

„Kuu sull säärtse **sibula(q)** viil **siseh** umma, siis oppi viil, kuis mehega vaja ella umm,“ ... < Plv (E 4885)

ÜHISELU KORRALDAMINE

KIRIK JA USK

RISTIMA

nime alla panema

... mõne nädali pärast tahtunu vanemba omma tillukõist **nime ala(q) panda(q)**,... < Krl (EknS 22, 7)

PAHATEGU JA KARISTUS

KARISTADA, NUHELDA SAAMA / KARISTAMA, ÕPETUST
ANDMA

tõmbab naha puule

... tapõti vaenõ maaha, **panti nahk orsilõ**. < Vas (H II 3, 516)

Ah võtku kitse ni näide nimigi maa päält, et naa [---] mu vaese **nahka** tahtse parhilla **ord(õ)e panda(q)**. < Vas (H I 6, 684, Sandra)

Siäl perakõrd **pandva(q) naha ordõ**. < Vas (H III 30, 741)

PEKS, KEHALINE KARISTUS

nahatäis

Sääl **antu** uma **nahk täüüs** ja sõs küsütü... < Rüp (H II 52, 720)

sõda pussulinna all

[*Tõnu*] heitü arr: no tule **pussuli(i)na all sõdda**, vai pane (803) paku. < Vas (H III 11, 802/3)

/ PEKSMA, LÖÖMA; PEKSA, LÜÜA SAAMA

näitab, kuidas Luukas õlut teeb

Ma taha sullõ näüädä, **kuis Luukas lui(õ)ega orun olut tege!** < Rõu (H II 51, 421)

/ KARISTUSE, PEKSUGA ÄHVARDADES

ma sulle näitan

„Ooda, ooda, sa kuradi nahk, ku ma vällä lää, sys **ma su kae!**“ < Ráp (H II 32, 843)

SÜÜ, SÜÜTEGU / SÜÜTU, MITTE SÜÜDI
hing on puhas

Timä **om** provva **vargusõst vaga!** < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

?

... ta [*õde*] olevat jo süülda ja **õig(õ)e kui päiv taivan** sest hirmsast veresüüst. < Vas (H I 6, 474, Sandra)

HEA JA HALB ELU
ELU ELAMA, ELUPÄEVI ELAMA
MURETUT, HEAD ELU ELAMA, MURETU, HEA ELU
elab kui määr koopas

sis elli miis rõõmsasdõ **kui kahr umah pes(ä)ah** ja täll es olõ midägi puudus < Vas (H II 71, 325)³⁴

MURE JA RÕÕM, ÕNN JA ÕNNETUS
KIMBATUS, TÄBAR SEIS, HÄDA / HÄDAS, KIMBATUSES
OLEMA
peenike peos

... ta kisk henda [---] kuombale, mink pääle ka mustal tsirgol tema peon **peenikene kätte tull()i.** < Vas (H I 8, 66, Sandra)

päevis olema

³⁴ ESS (II 260) annab ka väljendi **nagu karu pesas**, kuid ainult mõiste SUHTLEMA, SÕBRUSTAMA, LÄBI KÄIMA / MITTE KELLEGAGI SUHTLEMA, LÄBI KÄIMA all.

Nipia ku miis nuu syna ütelnü oll, kattõ tulõlõüjä mehe silmist [-
--]. Noq **oll(')** miis **päävin**. < Rõu (H II 60, 123)

vesi ahjus

„N(oq)üüd **om vesi ah(')**jo(h)n!” tänitiva vele, egäüts esi paigan,
sää ja tääl, mõne laiva puutüki pääl. < Vas (H I 6, 171, Sandra)

?

Muido tule meil kuri ja **päsem(äldäq)**ada **põlv** kätte. < Vas (H I
8, 67, Sandra)

/ HÄTTA SATTUMA, KIMBATUSSE JÄÄMA

?

... vajja um [---] sändsit töid tälle [*vennale*] tettä anda, ku ['et']
timä **kinni(q) jääs**, kül timä sis iks üzkõrra lõpõs. < Vas (H II 3,
463)

MURE, SÜDAMEVALU, VAEV / MURETSEMA, MURES
(OLEMA); MURETSEMA PANEMA, VAEVAMA

?

Ellivä mõne ajo õige rahulikku ello, a provval **helke** ('valutas
teravalt') iks **süämeh**: mis säääl kambreh küll piäs olema ... < Röp
(H II 52, 521)

?

Imä süä oll **murrõn murtu**; ... < Rõu (H II 51, 481)³⁵

?

³⁵ EKK (II 599) annab küll vastupidise tähendusega väljendi **mure murtud** (mõiste MURETSEMAST LAKKAMA).

sis võtt küll pini **kattõ pioga pääd ümbre** ja üttel ... < Vas (H II 71, 182)³⁶

/ MURETSEMAST LAKKAMA
südant kergitama

Viimäte tullu timäl imä sõna miilde, et kurval tunnil tiä havva pääle minnä **kurvastust kergit(ä)am(ä)a**. < Kan (H II 52, 90)

Kõnõlo no kõnõlõ: ku muud ei saa, sis **kergitäs/kirgitäs?**
süänd(k)gi. < Plv (H II 51, 861)

NURJUMA, EBAÕNNESTUMA, ÄPARDUMA
hukka minema

Oll säänesama **hukkaminnev aastak** ku minevaastagaki < Vas (H II 70, 82, Sandra)

Aga omede üts kõrd olli tullu **huk(k)aminev(äq)ad aasta(q)d**, nii et mittu astad läbi es ole muud taivast maha tullu kui vihma ... < Vas (H II 71, 519)

Ent pääle tuo alnesiva **hukkaminev(äq)a aasta(q)**, ja suur puudus nink nälg [---] aste ka neide katuse ala külälises. < Vas < Se (H II 60, 514, Sandra)

luhta minema

Jalksi [---] astõ herr [---] kodo poolõ, ja kõik kallis plaan küläh kostil olla **läts(´) luhta**. < Vas < Se (H II 60, 260, Sandra)

Nii **läts(´)** naase tulinõ tahtmine Jumalat nätä saiija tävveste **luhta** < Vas (H II 73, 125, Sandra)

metsa minema

³⁶ Võimalik mõiste ka HIRM; EHMUMA; EHMUNUD, HIRMU TE-KITAMA, KARTMA (vt).

Nüüd olliva kyik opetaja mõtte **mõtsa lännüv(äq)a**, kurval meelel andsõ jalole tuld ja läts kodo. < Kan (H II 32, 418)

KURB, NORGUS, LÖÖDUD (OLEMA); KURVAKS JÄÄMA
nina norgu laskma

tohe es inäb midägi tetä, muudgu **lasi(q) nynaq alla**, ... < Vas (H II 3, 467)

nina norus

N(õ)ina ala(h)n, silma jalgu ala maha löödu, aste ta kui magaja läbi mõtsa. < Vas (H I 8, 453, Sandra)

silmad maas

Nina alan, **silm(äq)a jalgu ala ma(ah)ha l(üü)ööd(ü)u**, aste ta kui magaja läbi mõtsa. < Vas (H I 8, 453, Sandra)

PISARAD, NUTT / NUTMA, NUTMA HAKKAMA(S)
mokk kõver kui saeraud

... pia **lätsiv(äq)a** [*naise*] **roosihuul(õq)e tsaerauda**, virilas ja vihasas kõik illos näolapikene, ... < Vas (H I 8, 361, Sandra)

ÕNN, VEDAMINE
õnnõ kui pümmel soel

Kõrtsipapal **miil hää ku pimmel soel** ... < Plv (H II 45, 366)

KORDA MINEMA, SELLISEL MÄÄRAL EDUKAS OLEMA,
ET VÕIB RAHULE JÄÄDA / LOOTUSES, ET LÄHEB KOR-
DA. TULEVIKUS LOODETAVA ARVEL
loodab nagu sikk sarve peale

... kuningas [---] sai rõõmsas ja **lu(u)ot(°) uma** [---] provva pääle
niigu sikk ummi sarvi pääle. < Vas < Se (H II 60, 278, Sandra)

OLUD, TINGIMUSED, OLUKORD
HALB SEIS, HALB OLUKORD / KRIITILISES SEISUS OLE-
MA, OHTLIKUS OLUKORRAS, OHTLIK
juuksekarva otsas rippuma

Elo oll kõigil laiva mehil niigu **hiusõkarva otsah liikumah.** <
Vas (H II 73, 254, Sandra)

surm silmaga näha

.. nuu jäi ma viil ello, muido oll **surm silmä nättä(q)** < Vas (H II
71, 96)

PÕHJUS
PÕHJUSETA, EESMÄRGITA, FORMAALSELT, NIISAMA
asja ees, teist taga

... söönüvä ja joonüvä ja raisanüvva raha nii sama är, **ei asja iin,**
tõist takan. < Kan (H I 10, 178)

/ PÕHJUS, VAJADUS
asja tegema

Nuor prints [---] **otsõ as(´a)**ä ja kuulut sõa toolõ kuningalõ. < Võ
(E 45044, Sandra)

ÜLELOOMULIKUD NÄHTUSED
ÜLELOOMULIKUD OLENDID
KURAT, SAATAN
?

„**Vanakoli** ei taha teda [*isepeksjat keppi*] sulle kül kuigi anda ... <
Kan (EKS 4° 4, 18)³⁷

³⁷ EKK (II 1118) mõiste KES-TÕRJEVORMELID all on väljend **Kesse oli? – Vana koli.**

?

Pois lännü põrgude, kos **vanaeläj(ä)**as maganu, ... < Kan (H II 32, 543)

?

... ta [*noorem vend*] arvu saanu, et sõsar ja veli ütte **Ülejään(ü)**u valitsuse ala omma sadanu. < Kan (H II 32, 540)³⁸

KVALITEET
ABSOLUUTSED OMADUSED
VÄRVUSED
KAAME, KAHVATU, LOOMULIKU (NÄO)VÄRVITA
valge kui lubjatud sein

Esä läts **valg(õ)es ku lubjatu sain**, satte hirmu pefäst maaha ... < Ráp (H II 52, 671)

Kõik olli nigu piksest lüödü sändse jutu pääle, kõigõ inämb muidogi esi kapten kes valgõs läts **nigu lubjat sain**. < Võ (E 45042, Sandra)

MINGI PINNAGA
KARVANE; PULSTIS
kui karvanäss

„Oh teq vainlase, **karvamärsi(q)** ja inemise piinaja ...” < Kan (EKS 4° 4, 10)

KAARI, LOOKEID, JÕNKSE VMS OMAV VÕI MITTE
OMAV
KERAS, KERRATÕMBUNUD, KÄGARAS, KÖSSIS

³⁸ EKK (II 1071) annab väljendi **tuline keha** (mõiste KIRUMIS- JA SÕIMUSÕNAD) juures näite: „Oh sa ülejäänü kiha!”

kui niitse kadsa

Suure valuga olli ta henda kõverahe kisknu **kui niidsekadsa** oma aseme pääle. < Vas (H I 8, 66, Sandra)

Kui ta [---] välja läts, tütarid ja tema uhkit rõivid kaema, olli see jo külmäst kokko kiskunu **kui niidsekadsa**, hambaki hindsile. < Vas (H I 6, 444, Sandra)

VEDELIKKU SISALDAV, SELLEST LÄBI IMBUNUD; VETT MITTESISALDAV
MÄRG, MÄRJAKS SAANUD

lige kui räabis

Noor tütarlats tulli, **lik(õ)e kui räabüs**, lainete keskelt surmaga maelden ('maadeldes') välja ... < Vas < Rõu (H I 8, 410, Sandra)

Vihma võimust murtu, **lik(õ)e kui räab(ü)us**, [---] ... < Vas (H I 8, 65, Sandra)

pole hamba all ka kuiva kohta

... läbi ja läbi like, nii et **kanglialust(k)gi kuiva es ol(õq)e, rännäs vana soldan kroonu teenistusest, kodo poole**. < Vas (H I 8, 65, Sandra)

Nii olet parhilla like, et **hambats(°)oppagi kuiva ei ol(õq)e!**" < Vas (H I 8, 65, Sandra)

ÜHETAOLISEKS TEGEVATE ÜHISJOONTEGA, ÜHESUGUSTE TUNNUSTE VÕI OMADUSTEGA
SARNANE, ÜHESUGUNE (välimuse, olemuse poolest) / ÜHESUGUSTE ASJADE KOHTA
ühesugused kui kanamunad

Tema kolm tütar olliva ütlemada ilosa ja kõik **kui muna muna-**
ga ütesugu(d)ts(õq)e, nii et võõral silmal rasse olli neid ütstõisest
eratada. < Vas (H I 10, 303/4, Sandra)

TÄIDETUD VÕI MITTE TÄIDETUD, MITTE MIDAGI
SISALDAV
TÄIS, TIHEDALT KOOS
täis kui puu

[*Tüdrukul*] uma rõivakirst nõna all ja rõivast **täüs kui puuga lüüd**
... < Vas (H II 71, 342)

SUHTELISED OMADUSED
KÕIKJAL, MITMEL POOL, PALJUDES KOHTADES
LAIALI, IGAÜKS ISE SUUNDA
siin ja seal

„Nüüd om vesi ahjon!” tänitiva vele, egäüts esi paigan, **sääl ja**
tääl, mõne laiva puutüki pääl. < Vas (H I 6, 171, Sandra)

TEADMATA KUHU, KUS
kus kolmkümmend

Lännü kahru poole minema, kes parretükkü haarnu ja vanajuudale
nii kõvaste pandnu, et ta aknast **kos kolmkümmend** vällä käünü
... < Kan (H II 32, 566)

Tuu läts pahru munaga **kos kolmkümmend kolm**. < Rõu (ERA
II 186, 28)

Joosnu küll, aga naane oli **kos kolmkümmend** lännu. < Röp
(RKM II 208, 576)

Noorõmb poisikõnõ paes siält **kos kolmkümmen(d)t** edesi, ... <
Vas < Rõu (H II 70, 472, Sandra)

... väimukõnõ haard ka sõrmusõ ja pand esi **kos kolmkümmend**.
< Võ (E 45035, Sandra)

Kooni kahr veel omma laiska mõtet kokko hagi ('kokku võttis'),
olli munakene jo lännü **kos kolmkümmend** < Võ (H I 8, 38,
Sandra)

kuss (sic!) seda ja teist

... kits kihotanu kygo [kygõ] poisiga **kos sedä ja tõist**. < Kan (H
II 52, 68)

Susi muidoki pagõnu **kos sed(ä)a ja tõist**. < Kan (H II 52, 54)

Nu kepimehe haariva vana soldani krabinal kinni ja lätsivä **kos
seo ja tõõn()e**. < Plv (H II 51, 870)

LÜHIKESE VÕI PIKA VAHEMAA TAGA
LÄHEDAL
üks vagu maad

Kutsar juosk viel **mõnõ vao maad** sinnäpoolõ, kohe tõld oll län-
nü, ... < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

HULK JA MÄÄR
HULK, KOGUS
VÄIKE KOGUS, VÄHE
MITTE MIDAGI, MIDAGI EI OLE, PUUDUB
mitte ivagi

A hädä tull maija: es olõ inäp **leevämarrja** majah. < Röp (H II 32,
889)

mitte karvagi

... lupa arr mullõ tuo, mis sullõ edimält vasta tulõ [---]; ku ei lupa, sis **ei olõ(q)** teist tunni ao perast siin inäp **karva ka nätä(q)**. < Võ Sandra, G. (E 44578, Sandra)

mitte silmagi pista

... poig tule alati puřjoh kodo, rahha, mis päivä kaaba iest om saanu, **ei silmä(g)kagi**. < Röp (H II 52, 701)

SUUR KOGUS, PALJU
SUUREL HULGAL, SUURES KOGUSES, PALJU
kui pihu ja põrm

Omma hättä andnu ta [*ussikuningas*] peenikese vilõ muudu häälega teedä, mispääle siugõ kui syamehi egalt puult **kui põrmu** kokko tullu ... < Kan (H II 52, 99)

Pia tullu kusikuklaisi **kui piho ja põrm ...** < Kan (H II 52, 76)

Õdagu pimmega tule vanno sarvikit **ku põrmu** tarre, ... < Röp (H II 52, 647)

... sinitsit sõamiehi siniste hobeste säläh oll **ku põrmu**, ... < Röp (H II 52, 313)

tuleb kui sülega

Murdva uisku, **niu üsägaq** pääle. < Rõu (H II 60, 203)

/ PALJU INIMESI VM ELUSOLENDEID
?

Rahvast olli **kui pird ja murd** väega paljo koko tulnu, ... < Vas (H I 6, 156, Sandra)

/ EI OLE PIIRI, MÕÕTMATULT (PALJU)
ei ole aru ega otsa

Jälle lännü käümine väega igäväs, sest et iks **arro ega otsa** mõtsalõ kostki es olõ tulnu ... < Kan (H II 52, 69)

ei ole otsa ega äärt

..., olõ õs ka **vi(i)ert es otsa** nätä. < Vas (H II 3, 466)

üle pea ja üle kaela

Puudust oll **üle pää-kaala** külält **kanda(q)**; ... < Rõu (H II 60, 122)

MÄÄR

KÕIK, KOGU TÄIEGA

kogu kupatus

... syski palut tuli rehe ja rehetarõ **kygõ kupatusõga** arr. < Rõu (H II 51, 424)

... tare põrmandu alt talaq katski murduvaq ja mies **kõg(õ)e kupahtus(õ)ega** alla kel'drehe satte. < Röp (H II 52, 642)

MIL VIISIL (toimimise viis, laad, moodus)

IGATI, KÕIGITI, IGAPIDI, IGAL VIISIL

kaheksat kanti

... nu mu mull kõtt **katsahe kanti** liha täüs < Vas (H III 30, 672)

TÄIES ULATUSES, TÄIEL MÄÄRARAL, TÄIESTI

põhjast põhjani

Kui ta [*poiss*] oma essümise ja tuulõpoisi jahu mattist äräviimise **põh(°)jast põh(°)jani** vällä jutustanu, ... < Plv (H II 33, 303)

risti ja põigiti

Mõttelnu **risti ja piku(dõ)**ti, nõu es ole kuigi tahtnu kõrda minna,
... < Kan (H II 32, 422)

Kohtuniku mõttelnuva neid sõnnu kül **risti ja piku(dõ)**ti läbi,
siski nõu ei ole nakanu ... < Kan (H II 32, 422)

TÄPSELT / TÄPSELT, EI ROHKEM EGA VÄHEM
karvapealt

Vanamiis käsknü sis õkva ärä tulla, kui kerku orjus otsan om; sedä
täütü ka vaenelats **karvapäält**. < Kan (H II 52, 147)

... silmäpilk ol kyik **karvapäält** tettü ollu. < Kan (H II 52, 76)

... sääl olnu kolm neitsit, kyik **karvapäält** üttesugutsõ ja ütte-
suuru. < Kan (H II 52, 140)

MINGI OSA VÕI ÜKSUSE ULATUSES, MILLEGI
VÕRRA
TUGEVASTI, KÕVASTI, HIRMSASTI
nii et mäletab

... kõrtsimiis sai uma tubli nahatävve, **nigu meeleh sai pitä(q)**. <
Plv (H II 45, 367)

?

Pois hiitü nii arr, et **tunnõ(-)õs hinnäst**, ... < Võ (E 44510,
Sandra)

HOOGSALT, INTENSIIVSELT
nii et tolmas

Vaenelats [---] võtnu ruttu väidse ja otsnu vanamehe pääd **kui**
tolmatõn. < Kan (H II 52, 146)

Poisiq lännüvä **kui tolmas**. < Rääp (H II 52, 713)

... hobõsõq aestiq [äestiq] **nigu tolmõli** ynnõ esihinnehe. < Vas (H II 3, 514)

?

Ütte kõrraga olliva vanaqsaadanaq **vihhin ja vähhin õnn(õ)e** man ... < Ráp (H II 52, 543)

?

... niit ('niitis') ta [*vanakuri*] kangõ tuhinaga edesi, niigu kõik **mütä(q) ja mättä(q) tsiugõlli(q)** õnnõ, ... < Vas (H II 72, 32, Sandra)³⁹

... , säääl künneti ja äestedi ni külveti **nigu tsiugõlli** ynnõ. < Vas (H II 3, 473)

KINDLASTI, TINGIMATA, IGA HINNA EEST

KINDLASTI EI, MITTE MINGIL TINGIMUSEL

?

Üle o(u)mmi lui(õ)je laskva nema võõrast läbi värehti, ... < Vas (H I 8, 66, Sandra)

PINGSALT, PINGUTADES

kas või kápakil

Tüöd piät kõvastõ tegemä, **kas vai nõnoldõ maah**, ... < Vas (H II 72, 742, Sandra)

nii et keel huule peal

kuningapoig lennas takan, **keelekenegi huul(õ)e pääl**, ... < Vas (H I 8, 95, Sandra)

³⁹ See ja järgmine näide võiksid tegelikult kuuluda ka tüüpi **nii et pori lendab** (mõiste JOOKSMA, ÄRA JOOKSMA) koos VVMS (765) näitega: „Vask lask müüdä mõtsa kuq muda tsiugõlli.”

nii et nahk tolmas

Jõulupuulpäiv olnu käen, kos üks midägi pühi pääle valmis mure-
tedu, nii et vaesel latsel ka terve päiv **nahk säälän tossanu**. < Kan
(H II 32, 568)

?

Tõno [---] püürnü [vintsí] **nii, et pöksi(q) värise(m)ä) a
naanuva(q) ...** < Plv (E 4883)⁴⁰

PARATAMATU, PARATAMATULT mis läinud, see läinud

Mis lännü, t(uu)oo lõpnu, ütäl egaüts lahkuden. < Vas (H I 6,
157, Sandra)

... ei midägi: ei hellü ei valla kualgi puol, **mis lännü, tu(u)o län-
nü**. < Vas < Se (H II 60, 259, Sandra)

AEG

**KASUTADA OLEV AEG, MILLEKSKI KULUV AEG,
AJALÕIK
LÜHIKESE AJAGA, KIIRESTI TOIMUV
kui vilu**

... vidi tõnõ [härg] kuormat **nigu vilu**. < Vas (H II 3, 480)

nagu kuul

Võtt mehe sälgä ja tuhknõi minek ni ruttu **ku püssäluut**, ... < Rõu
(H II 60, 123)

nagu lõhn

⁴⁰ EKK (I 670) väljend **püksid värisevad** esineb ainult mõiste HIRM;
EHMUMA; EHMUNUD, HIRMU TEKITAMA, KARTMA all.

Ka neo kümme aastat [---] kadonuva **kui lõhn** ärä. < Kan (H II 52, 152)

... poig lännü ja tulnu **kui lõhn** undrikuga tagasi, ... < Kan (H I 10, 162)

... poig lännü **kui lõhn** minema ja tulnu **kui lõhn** tagasi kah, ... < Kan (H I 10, 162)⁴¹

... hiir jäänü kah vaiki **nigu üts lõhn** ja ei olö inämb **synnagi tahtnu lausu(q)**. < Kan (H I 10, 163)

Na võtnuva ja veenüva vana soldani **kui lõhn** pääle ilma kuninga uiboaida; ... < Plv (H II 51, 867)

Hal' vanamies kaivnu moll'i valmis **ku lõhn** ... < Röp (H II 52, 686)

kull tulli ja olli süämezirk käeh **kui lõhn** < Vas (H II 71, 146)

miis istö sällgä ja olli kottoh **kui lõhn** ... < Vas (H II 71, 146)

... [*noormees*] tilahut ('tilistas') veidikese kellä, ni oll ka kaarna väläh **ku lõhn** vannokurjo mant, ... < Vas (H II 3, 466)

nagu vurrkann

Nuurmiis istnu sälgä ja lännüvvä üle pilvi ja üle mäki ja mötsu **üts hunn** iks edesi ja edesi... < Kan (H I 10, 157)

Poig lännü ja tulnu **kui hunn** tagasi ... < Kan (H I 10, 162)

Reisjä tennüq kah käsü perrä ja na lännüvä **ku huún**. < Röp (H II 52, 718)

AEGA VIITMATA, KOHE, VIIVITAMATULT

⁴¹ Sama väljend (kujul „kui lõhn”) esineb jutus veel korduvalt.

jalapealt

Kas sa kep ('saab kepp') **jalapäält** siija vai ei sa, ... < Kan (EKS 4° 4, 18)

PAUSIDETA, VAHETA, ÜHE HINGETÕMBEGA
ühe hingega

tuu sai kõik **ütte hõnngutõmbamise ao seeh** < Vas (H II 71, 325)

FUNKTSIONAALSED VÄLJENDID EMOTIIVSED VÄLJENDID HÜÜATUSED JA HÜÜDED PAHAMEELEÜTLUSED **mine metsa**⁴²

sis süläs vana kuri tuld üle ola tagasi ja üttel: „**Lõpõ nu sinnu tühä mõtsa pääle**, et sa mull nii pallõ aigu ärä viitid...” < Vas (H II 71, 342)

Ta nakas kõigest väest kelme sõimama ja üteli: „**Lõp(õ)e no teid tühä mõtsa pääle** ärki olema, et tie nii vägevä olliq, ja mu tervüse ärrq võtiq... „ < Vas (H I 6, 682/3, Sandra)

KIRUMIS- JA SÕIMUSÕNAD **igävene pühüss**

Kui nüüd **Vana pühüss** näge, et sa midägi esialde tiit, ... < Kan

⁴² ESS (II, 1004) annab tüübi **mine metsa** all ka näite: „Tüha mõtsa pääle, suurõ suu pääle, sinno uma jutuga.” (Se) (RKM II 30, 194 (696)). Siinsed näited muinasjuttudest esitavad kinnisväljendit, mille koostisosaks näib olevat ka verb *lõpma*. Selle täpsem kuju ja grammatiline seostumine ülejäänud väljendiga jääb aga küsitavaks: ei käskivä kõneviisi vorm *lõpõq* (millele lisanduks määrsõna *no (nu)*) ega tingiva kõneviisi vorm *lõp(õ)nu* sobiks kokku asesõna osastava käändega (*sinnu, teid*).

(H II 52, 120)

oh sa saatan

... naas tuod miest lõhnama, et: „Tuo vana **saavel** õkva minno peff
< Vas (H II 3, 515)

sa lagunus

Sandipoig tennü sannalavalõ hernet, no nüüd tüknu üts **jänesse-**
lagonu ärä süümä, ... < Plv (H II 45, 379)

tont võtku

söödü pääl 3 poisi tapleseq ja vidävä karvnuota, **kas toñt võt(t)**.
< Ráp (H II 52, 711)

tuhand

a **midä tuhast**: ahi um ka jo väega külm < Vas (H III 30, 814)

?

... ütli, et: „Kaeh, miä **tigalas(õ)ehä(õ)ongu(q)** meile teiq < Vas
(H II 3, 467)

?

... Ooda, ooda, saa **kuradisüümaig**, kuu maa vällä saa, ... < Plv
(E 4885)

?

... kullõgõ nu **risuvid(ä)ajit**, nimä iks veeva ka miq nõoq-nõsara
(‘asjad, riistad’) ärrq, ku miq ärrq lää, ... < Vas (H II 3, 466)⁴³

⁴³ Kuigi *risuvid(ä)ajit* on siin nähtavasti laiema tähendusega kirumissõna, võib ta tähendada kitsamalt ka keelekandjat, nagu väljendis **nigu**

?

... mis sa **ülean(n)õdukihä** niiviisi teied, et saa vaese mehe kasuga muaga pöörid < Vas (H II 71, 501)

Kasutatud kirjandus

EKK = *Monumenta Estoniae antiquae*. 7, Phrasia Estonica = Eesti kõnekäänud I-III / Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond; toimetaja Asta Õim; Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2020–2022.

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas: <https://www.folklore.ee/justkui/>

Eesti vanasõnad I: https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/evs/eestivanasõnad_I.pdf

Eesti vanasõnad II: https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/evs/eestivanasõnad_II.pdf

Eesti vanasõnad III: https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/evs/eestivanasõnad_III.pdf

EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*: <https://www.eki.ee/dict/ems/>

VEVS = *Võro-eesti-võro sõnaraamat*: <https://synaq.org/>

VMS = *Väike murdesõnastik*: <http://www.eki.ee/dict/vms/>

VVMS = *Vanapärase võru murde sõnaraamat*: http://www.eki.ee/dict/Voru_murde_sonaraamat.pdf

Urmas Kalla: Vannosõnno ja üteliisi Eesti Rahvaluulõarhiivi võrokiilsist jutussist

Artiklihe om kokko ko´rat Eesti Rahvaluulõarhiivi „Eesti jutussidõ andmõbaasi“ kuulujidõ võrokeelitside muinasjuttõ läbilugõmisõga lõvvedüq vanaqõnaq ja üteliiseq. Lugõmisõ päämädses tsihis oll löüdäq trükün välländmisõs kõlbuliidsi juttõ, a tuu kõrval oll innustajas ka tiidmine, et noidõ juttõ seen om hulga fraseolo-

risuvittäi uma keelega iin ja takah (mõiste TAGA RÄÄKIMA, KLATŠIMA) (EKK II 352)

gelist matõrjaali, midä tasos tutvas tetäq nii rahvaluulõtiidläisile ku võro keele kõnõlõjalõ.

Inämbüs lövvetüisi vannosõnno vastas häste vanasõnatüübele, miä lövvüseq tiidüslidsen välläandõn „Eesti vanasõnad“, ja artiklin ommaki nuuq annõduq tüübinumbridõ järekõrran. Päält naid ommaq tähistü järekõrran annõduq ütsiguq vanaqsõnaq, midä es õnnistuq inämb-vähämb kimmähe ütegi tüübi ala pandaq, niisama paar vanasõna muudu fraasi, miä üte vai tõsõ põhjusõ peräst ei kuuluq ehtside vannosõnno hulka.

Ütelüisi kõrd, tüübiq ja noidõ järekõrd vastasõq akadeemilidsen välläandõn „Eesti kõnekäänud“ antulõ. Säälsamast peri süstemaatiliidsi ütsüisi nimeq avitasõq lugõjal arvo saiaq ka noist ütelüisist, mink tähendüs muido tulnuq vällä õnnõ jututervikust vai võrrõlusõst muialt peri näidüsidega. Inämbüisi külh tege ütelüisi tähendüse vallalõ ka ärqtuud pruukmistekst, miä om ütelüsega lausõq vai ütelüsest arvosaamisõs tähtsä lausõosa.

Tähüssõnaq: Rahvaluulõq, fraseoloogia, vanaqsõnaq, ütlemiseq

Märksõnad: Folkloor, fraseoloogia, vanasõnad, kõnekäänud

Urmas Kalla: Proverbs and proverbial phrases from the Võro fairy tales of the Estonian Folklore Archives

The article brings together proverbs and proverbial phrases that were found when reading fairy tales in Võro from the database of Estonian fairy tales at the Estonian Folklore Archives. The main aim of the reading was to find tales suitable for publication, but it was also inspired by the knowledge that these tales contain a lot of phraseological material that deserves to be introduced to folklorists as well as to speakers of Võro.

Most of the proverbs found corresponded well with the proverb types found in the scientific publication “Estonian Proverbs”, and are, thus, presented in the article in the order of the type numbers. Following these, a couple of other proverbs, which could not be categorised under any type, as well as a few proverb-like

phrases which for one reason or another cannot be classified as genuine proverbs are presented in alphabetical order.

The system of proverbial phrases, their types and order correspond to those given in the academic publication “Estonian Proverbial Phrases”. The names of the units from the same publication help the reader to understand even those proverbial phrases the meaning of which would otherwise only become clear from the narrative or a comparison with examples from elsewhere. In most cases, however, the meaning of a proverbial phrase is revealed by the quoted context, i.e. the sentence or part of the sentence containing the proverbial phrase.

Keywords: Folklore, phraseology, proverbs, proverbial phrase

Urmas Kalla
Võro Instituut
Tarto huulits 48
65609 Võro, Estonia
urmas.kalla@wi.ee

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUISI SARI

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Välläandõl om alalinõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaiholinõ nõvvokogo. Sarja retsenseeritäs ja taa om kirjã pant riikevaiholiidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Egã aastaga andas vällã üts toimõnduisi põhinummõr, miã tulõ vällã rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inãmb, võidas mano tetãq erãle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmãs nii opusõ ku uurmisõ puul. Tuusjaos, et umma kirãtütüid saataq, piã-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga kõüdedüq tütüq ni uurmisallo vaiholidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällã õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirãndüs- ja rahvaluulõtiidlãisi, muistitsidõ vällãkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidlãisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällã populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erãlde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistütüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõst pääle olnuq mitmõkeeline välläandõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erãndkõrran ka muin keelin. Egã toimõnduisi põhinummõr om vähãmbãlt kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil ütën võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritãseq. Egã kirotusõ kotsilõ and uma vařadu ni-mega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkomekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egã aastaga 15. radokuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miã tulõ vällã rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lõvvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (wi.ee/toimonduso).

Toimõndaja

VÕRU INSTITUUDI TOIMETISTE SARI

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Väljaandel on alaline vastutav toimetaja, toimetamisse on kaasatud rahvusvaheline kolleegium ja sari on eelretsenseeritav. Väljaanne on registreeritud rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Avaldatakse üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumisega oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiirilisealt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhibrüügis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eri-arvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. veebruar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (wi.ee/toimonduso).

Toimetaja

VÖRUN INSTITUUTIN TOIMITUKSIA -JULKAISUSARJA

Vörun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Julkaisulla on vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa esitarkastetaan. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Vörun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Vörun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Vörun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Vöron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina vöron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. helmikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Vörun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (wi.ee/toimonduso).

Toimittaja

PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series are peer-reviewed. The publications are registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. We publish one main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected.** Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year February 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (wi.ee/toimonduso).

Editor

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.

Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeeesti keelest ja kiräkeelest.

Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütiisi.

Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.

Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlös.

Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhf ABC kiräoppusõ manuq.

Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eeesti synaraamat.

Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.

Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiil ja hindätiidmine.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

- Nr 19 Seto sõnastik.**
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko FASTER. Võro, 2007.
- Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.**
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.
- Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?**
Küllli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.
- Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.
- Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.
- Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.
- Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.
- Nr 26 Õdagumeresoomõ piiriq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2012.
- Nr 27 Kiili rikkus ja elojoud.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2013.
- Nr 28 Õdagumeresoomõ keeleq kaartõ pääl.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2014.
- Nr 29 Aig õdagumeresoomõ keelin.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2015.
- Nr 30 Õdagumeresuumlaisi nimeq.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2016.
- Nr 31 20 õdagumeresoomõ konvõrentsi Võrol.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2017.
- Nr 32 Vabahusõ mõistõq Hummogu-Euruupa kirändüisin.**
Toim Szilárd Tibor Tóth, Roza Kirillova ja Jüvä Sullõv, Võro, 2018.
- Nr 33 Valitsõmisjaotusõst keeleaoluuni.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2018.
- Nr 34 Sõnavara- ja kirändüsküsümüisi võro ja kařala keelemailt.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2019.
- Nr 35 Mõtsavelist vadälaisini.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2020.
- Nr 36 Priinimmi siin- ja säälpul Soomõ lahtõ.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Fastrõ Mariko. Võro, 2021.
- Nr 37 Täämbädse ao Kreutzwaldikaemiisi.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2022.
- Nr 38 Kauksi Ülle 60.**
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Pajusalu Karl. Võro, 2023.